ORI
294.592
Upa/Tai
44370

00044370

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 10 February, 2016

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

44370
al
B 2242

VOL. VII.—NOS. 22, 33, 34.

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलिततैत्तिरी-
यैतरेयोपनिषदौ निरानन्दज्ञानकृतटीकशाङ्कर-
भाष्यसहितश्वेताश्वतरोपनिषच्च ।

THE TAITTARI'YA AND AITTARE'YA UPANISHADS,

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA A'CHA'RYA, AND THE GLOSS OF A'NANDA GIRI, AND THE SWE'TA'SWATARA UPANISHAD WITH THE COMMENTARY OF SANKARA A'CHA'RYA,

EDITED BY DR. E. RÖER.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1850.

44370

00044370

PREFACE.

When the publication of the Sanhitá of the Rigvéda by the Honourable the Court of Directors induced the Asiatic Society to give up their plan of an edition of this work, I proposed an edition of the Upanishads commented upon by Sankara Ácharya, which, independent of the merits of these writings themselves and the prominent place they hold in the sacred literature of the Hindus, seemed to me demanded by their forming a part of the Védas, and by thus closely allying the labours of the Society to the undertaking of the Court.

The theological and philosophical conceptions of the Upanishads must even now be acknowledged as sublime emanations of the human mind. It is the glory of the supreme Being which sheds its radiance through all these compositions. It is the divine spirit,—as separated from matter, in which form so ever conceived, as pervading all, matter and mind, its unity in all the various productions of nature, in all the perverseness of ignorance and illusion,—which is their theme. It is man in his best endeavours, striving after truth and emancipation; it is an elevated view of the objects of man, his object being—not gratification of the senses, or of the mind, or of mere action,—but to find himself, in all the illusions of nature, as part of the deity, and to render himself identical with it by directing all his thoughts and actions to the deity.

The Upanishads belong further to the most ancient monuments of philosophical speculation, and are far more advanced in depth and range of their ideas than any of the Greek schools

before Socrates, with the exception of that of Elea, which in many respects has a close affinity to them, especially in its fundamental idea—which is the identity of all in the infinite substance—although the idea of the soul in its separation from nature is more clearly conceived in the Upanishads than by any of the Eleates. They are also the basis of all the speculations of the Hindus, as their philosophical systems either take immediately their root from them, or constantly refer to them even in views which differ from them. It is, therefore, impossible to understand their philosophical doctrines without a thorough knowledge of the Upanishads.

Great as has been the influence of the Upanishads on the development of philosophical enquiry, it has perhaps been still greater on the religious belief of the Hindus, and in this respect they have conferred undeniable benefit on them. Their first religion, as laid down in the hymn-collections of the Védas, was polytheistical; it was a worship of the manifestations of nature; it is Indra, the god of the firmament, the wielder of the thunderbolt, it is the Maruts, the winds, it is Agni, the god of fire &c., who are worshipped. Their religion, in its first simplicity corresponding to the wants of a simple people would have in time become a boundless compound of all that is perverted in human nature, had not the Upanishads, which were in all ages acknowledged as the only guides to unveiled truth, given an ennobling direction to their religious aspirations. All the gods that were invented by a luxuriant imagination, had to accord with the notions of the deity fixed by the Upanishads, and we find accordingly in the religious writings of the Hindus almost constantly the aim to connect this pantheon by some link or other with the notions derived from those writings.

Thus it is with their civil and domestic institutions. The codes of law which exhibit them, cannot be fully understood, unless their connexion with the doctrine of the Upanishads is known, not only as regards their scientific foundation, but also

as directing the whole tenour of the moral ordinances. To give an example. The different stages of life, of a religious student, of a house-holder, of a hermit, and of the Yogi, who entirely devotes himself to the contemplation of God, are founded on the notions of the deity held in the Upanishads. The religious ceremonies, moreover, which constitute so important a part of their civil institutions, are invariably directed to the object which the Upanishads enforce as the chief end of man. It is the purification of mind they all aim at by teaching to take off the senses from their immediate objects, to refrain from sensual gratification, and to subdue the passions and emotions, so that the mind becomes free and a fit organ to direct itself to the true object of the soul, the contemplation of the deity.

It is, however, not only in a philosophical or historic view, that an acquaintance with the Upanishads is important, but also, and perhaps more, with reference to their present and future bearing upon the destiny of so many millions. They are yet regarded by a large number of Hindus, who by their learning and social position have the greatest influence upon the different classes of their countrymen, as the standard of their faith and philosophy. Before the publication of the Upanishads this class was almost entirely isolated and precluded from the influence of European civilisation. They were enclosed in their own views, and European science hardly touched the periphery of their circle. An attempt of European science or religion to substitute other views, was a failure; for generally the place of encounter was a position which the Hindus did not consider themselves as tenable or important, and until now they could with justice say, that the Europeans in their religious disputes with them had only battled against some illusion of their own making; for they did not understand thoroughly their religious doctrines, and all their attacks had been directed against some forms, degenerated from their original principles. With the same right they might retaliate upon the many religious superstitions sprung up from the Christian

faith, the many persecutions, undertaken from so-called religious motives in all Christian countries, and on the other hand, with regard to philosophy, on the never-ceasing succession of systems sprung up and vanished until the present day. The Upanishads published, the whole ground is changed. They are taken from the exclusive keeping of one class. Having become general property of the human mind, they are subject to the influence of religion, science and philosophy, derived from different sources, an influence, from which even those who are the present bearers of their tenets, cannot extricate themselves. It will ere long be decided, even to the Hindus themselves, that in a religious view the Upanishads have no authority, and if the question of their truth is shifted to the province of philosophy, that the ontological notions of the Upanishads and the systems, derived from them, are no more correctly conceived than those of other pantheistical systems, or that they must be dissolved by the agency of a more exact thinking.

I will not enter here upon a critical or philosophical review of the Upanishads, which I must reserve for another occasion, but only give an abstract of what has yet been done with regard to their publication, in order to enable the reader to judge, how far the present edition may contribute to an ultimate publication of this important branch of Sanscrit literature. In the following compilation Dr. Weber's treatise: "Analysis of the Upanishads, translated by Anquetil du Perron," in his "Indischen Studien," No. 2. pp. 247 to 302, has been of great use to me.

The name of Upanishad, according to *S*ankara A'chárya,* is derived from the root Shad, to kill, to go, or to be wearied, preceded by the prepositions upa, near, and ni, expressing certitude, because it is the knowledge, which thoroughly destroys the world with its cause, ignorance, or which shows, that God, the infinite Soul, alone exists, while the world is a mere illusion.

* Vide the commencement of his Commentary to the Brihad A'ranyaka Upanishad.

The Upanishads contain the science of Brahma, the absolute being, which is existence, knowledge and bliss, and form, together with Bádaráyana's *S*áriríka, or Brahma Sútras, the foundation of the Védánta philosophy. They are, with one exception (the I'*s*avasyam, or the Vájasanéyi—Sanhitá Upanishad, which belongs to the white Yajus), portions of the Bráhmaṇas, the second part of the Védas.* The number of them appears still to be doubtful. Dr. Weber computes them to 95, viz. the 52,† which Colebrooke mentions as appendant on the Atharva Véda,

* The Véda, as is well known, is divided into two parts, viz. Mantras and Brámhaṇas. The first, the Mantras, (prayers and invocations,) manifest the divinity of the ceremony and the things necessary for its performance. They are threefold, Rig, Yajus and Sáma. The Brámhaṇas, or the theological commentary of the Mantras, contain also three parts, viz. 1, regulations of rites (Vidhirúpam); 2, explanation of the sense (Arthaváda); 3, the doctrine of the last end of the Védas (Védántavákyam). Vid. Madhusúdana Saraswati's Prasthánabhéda in Dr. Weber's "Indischen Studien," 1st number, p. 14.

† Col. M. E. Vol. I. p. 93, &c. They are the following:—

1. Muṇḍaka.	25. A'ruṇíya or Aruṇiyoga.
2. Pra*s*na.	26. Kaṇṭha*s*ruti.
3. Brahmavidyá.	27. Piṇḍu.
4. Kshuriká.	28. A'tma.
5. Chúliká.	29-34. Nrisinha Tapáníya.
6-7. Atharva*s*iras.	35-36. Káṭhaka, Vallí, or Kaṭhavallí.
8. Garbha.	37. Kénéshita.
9. Mahá.	38. Náráyaṇa.
10. Brahma.	39-40. Vrihan Náráyaṇa.
11. Práṇágnihotra.	41. Sarvopanishatsára.
12-15. Máṇḍukya.	42. Hansa.
16. Nilarudra.	43. Paramahansa.
17. Nádavindu.	44. A'nandavallí.
18. Brahmavindu.	45. Bhriguvallí.
19. Amritavindu.	46. Garuḍa.
20. Dhyánavindu.	47. Kálágnirudra,
21. Tejovindu.	48-49. Rámatápaníya.
22. Yoga*s*ikshá.	50. Kaivalya.
23. Yogatattva.	51. Jábála.
24. Sannyása.	52. A'srama.

the nine Upanishads, which he assigns to the other Védas,* 14 Upanishads which Colebrooke considers spurious,† eight Upanishads of the Atharva‡ and six from the other Védas,§ which are given in Anquetil du Perron's translation, further the Taittaríya-Upanishad, properly so called, three Upanishads in the catalogue of the E. J. H., and two extant in St. Petersburg.‖

* Chhándogya, Vrihadáranyaka, Maitráyani, I'sávásya, Aitaréya, Kaushítaki, Swétáswatara, A'nandavallí, Bhriguvallí.

† 2 Rámatápaníya (Púrva and Uttara), 2 Gopálatápaníya, 5 Sundarí-Tápaní, Tripura, Tripurí, Skanda, Kaula, Gopíchandana, Darsana, Vajrasúchi.

‡ Hansanada, A'tmabodha, Shekl or Pankl, Amrat Lankoul, Amritanada, Táraka, Arkhi, Savank.

§ Tadéva, Satarudriya, Swasam-Kalpa, Purushasúkta, Vashkala and Tschakli.

‖ I quote the whole passage from Dr. Weber's essay for the information of those who should like to contribute to a complete collection of the Upanishads, vid. "Indische Studien," 2nd No. pp. 249-250.

The number of Upanishads cannot be as yet ascertained. Of the 52, which Colebrooke assigns to the Atharva, only 29 are found with Anquetil, viz. 1. (with Colebrooke) Mundaka (= 4 with Anquetil) 2. Prasna (= 14) 3. Brahmavidyá (= 25) 4. Kshurika (= 33) 5. Chúliká (= 41) 6. and 7. Atharvasiras and Atharvasikhá (= 9 and 23) 8. Garbha (= 28) 9. Mahá (= 16) 11. Práṇa (= 48) 12. Máṇdúkya (= 31) 19. Amritavindu (= 26) 20. Dhyánavindu (= 15) 21. Tejovindu (= 27) 22. Yogasikshá (= 20) 23. Yogatattva (= 21) 25. A'ruṇíya (= 35) 28. A'tma (= 24) 34. Nrisinhottara-tápaníya (= 50) 35-36. Káṭhaka (= 37) 37. Kéna (= 46) 38. Náráyaṇa (= 7) 39, 40. Mahánáráyaṇa (= 30) 41. Sarva (= 6) 43. Paramahansa (= 34) 50. Kaivalya (= 18) 51. Jábála (= 29). The other 23 are not extant; on the other hand, Anquetil's translation contains 8 Upanishads of the Atharva, which Colebrooke does not enumerate among the 52, viz. 10. Hansanada, 17. A'tmabodha (Col. I. 112) 32. Shekl or Pankl ! (Sakalya ?) 42. Amrat Lankoul (Amritálankara ?) 43. Amritanada. 46. Táraka. 47. Arkhi (A'rsheya) 49. Saunaka (Savank). Moreover there are among them 6 Upanishads, belonging to the other Védas which are unknown to Colebrooke. 8. Tadéva. 19. Satarudriya. 22. Sivasankalpa. 40. Purushasúkta. 44. Váshkala. 45. Tschakli (?) If to this the nine Upanishads of the other Védas, which were also known to Colebrooke, are added, viz. 1. Chhándogya. 2. Vrihadáranyaka. 3. Maitráyaní. 4. I'sávásya. 11. Aitaréya. 12. Kaushítaki. 13. Swétáswatara. 38. A'nandavallí. 39. Bhriguvallí, we shall have on the whole (29+23+8+6+9)

Since the appearance of Anquetil du Perron's celebrated work "Oupnekhat," &c.,* in which he gave the translation of 52 Upanishads from the Persian, only a few of the Upanishads have been published.

By Ram Mohun Roy the Káṭhaka, I'*sá*, Kéna and Muṇḍaka were edited and translated.

L. Poley published the same together with the Vrihadáraṇyaka,† and translated the Káṭhaka and Muṇḍaka Upanishads into French.

G. Pauthier edited the Kéna and I'*sá* Upanishads with a French translation.

Burnouf also published some fragments of the text of the Brihad A'raṇyaka with French translation in his Commentaire sur le Yaçna.

---

75 Upanishads. We must further include in this number 76-77 the two Gopála Tápaníya (Col. I. 110). 78-82. the Sundarí Tápaní. 83. Tripura. 84. Tripurí. 85. Skanda. 86. Kaula. 87. Gopíchandana. 88. Darsana. 89. Vajrasúchi. (Col. I. 112-113 belonging to *S*ankara, vid. Boethlinck catalogue of MSS. referring to India, in the Asiatic Museum) which we are not authorized to exclude from the literature of the Upanishads, as they claim themselves to belong to it, and in the notion of Upanishad no restriction can be found. Lastly we have to number with them 90, the Taittiríya Upanishad properly so called, the three Upanishads which I find in the E. J. H. under No. 1686, viz. Rudra, Atharvaníya, Rudra, and Paingala, and 94-95 the Nirálamba and Srímadatta in St. Petersburg.

* Oupnekhat (i .e. secretum tegendum), &c. ad verbum, e Persico idiomate Samskriticis vocabulis intermixto, in Latinum conversum, &c. stud. et op. Anquetil du Perron. Argentorati, ii. 1801, 2 vols.

† Oupanichats, Théologie des Vedas, Texte Sanscrit, commenté par *S*ankara, traduit en Français par L. Poley.

Káṭhaka Oupanichat....traduit du Sanscrit en Français par L. Poley, Paris, 1835.

Muṇḍaka Oupanichat.. traduit du Sanscrit en Français, par L. Poley, Paris, 1836.

Vrihadáraṇyakam, Káṭhakam, I'sá, Kéna, Muṇḍakam, oder fuenf Upanishads aus dem Yajur—Sáma—and Atharva—Véda. Nach den Handschriften der Bibliothek der Ost-Indischen Compagnie zu London, herausgegeben von L. Poley. Bonn, 1844, 1 vol.

Fr. Windischmann published numerous passages of the Chhandogya Upanishad in his work "*S*ankara,* and gave a translation of almost the whole of it, of several passages of the Brihad *A'*raṇyaka, and of the Káṭhaka, *I'sá*, Kéna and Muṇḍaka.†

The Tattwabodhini Society published: the Kaṭha, Vajasanéya Sanhitá, Talavakara (Kénéshitam) Muṇḍaka, Máṇḍukya, Pra*s*na, and Aitaréya Upanishads, with extracts from the commentary of *S*ankara *A'*chárya.‡ The Kaṭha, *I's*á, Kéna, Muṇḍuka, Máṇḍukya and *S*wétá*s*watara, appeared also separately in the Tattwabodhini Patrika. The Kaṭha, *I's*á, Kéna, Máṇḍukya and part of the Muṇḍuka were followed by a Bengali, and the Kaṭha, Muṇḍuka, *I's*á and *S*wétáswatara by an English translation.

The present edition contains the following Upanishads: Brihadáraṇyaka, Chhándogya, Taittaríya, *I's*á, Kéna, Kaṭha, Pra*s*na, Muṇḍuka, Máṇḍukya, Aitaréya and *S*wétá*s*watara Upanishads accompanied by the Bháshya of *S*ankara *A'*chárya, and the Ṭíká of *A'*nanda Giri, with exception of the *S*wétá*s*watara Upanishad, which is only followed by the Bháshya of *S*ankara, as I was not able to procure a copy of *A'*nanda's Ṭíká, nor even information, whether or nor it is yet extant. To the Máṇḍukya is added the Kárika of Gauḍapada, the commentary of *S*ankara referring as well to the Upanishad as to this Kárika.

The commentary of *S*ankara, with the exception of that to the four Upanishads, edited by Rám Mohun Roy, and reprinted by L. Poley, has not been published before, and the Ṭíká of *A'*nanda appears for the first time. *S*ankara's commentary, especially to the Brihadáraṇyaka and Chhándogya is very voluminous, yet it is not diffuse, and many passages, in which he

* Sankara, Bonn, 1833.

† In the work of his father: "The Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte," (philosophy in the march of universal history.)

‡ Kalikáta, 1767 Sak: text 47 ps. 1 comm. 77 pp.

comments on the doctrine of the Védánta or expounds his own views, are extremely difficult by the shortness of expression or reference to parts of his system with which he supposes his reader to be acquainted. On this account it was necessary to add the Ṭíká of A'nanda, because it supplies the connecting links and generally explains fully such points as are only touched upon by *S*ankara. His commentary is, by general consent, the standard in the explanation of Upanishads and of the doctrine of the Védánta. It is invaluable for the philosophical history and for a correct estimate of the spirit of philosophical research among the Hindus, and will give an illustrious example of the vast learning, the patient and thorough research, and the high philosophical acumen of the Hindus of former days.

For this edition I used the following MSS.

1.—For the Brihaddáraṇyaka.

No. 10, from the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William, on 258 leaves or 516 pages, containing text, Bháshya and Ṭíká in the Panchavallí* form. It is written in Devanagari characters. At the end is marked Samvat 18.6. It is a complete, but modern copy, and full of mistakes and omissions.

No. 1641, from the Library of the Sanscrit College, containing the text, on 72 leaves, written by *S*yáma Sarma. It is an old and good MS.—No. 1330, from the L. of the S. C.—Bháshya. It is dated 1719. The MS. is excellent.—A MS. without number, which I received through the kindness of Dr. Ballantyne. It is written on 46 leaves, and contains only the text with the accents. It is one of the finest copies, and must be ancient to judge from the shape of the letters. It is throughout correct. There is unfortunately no date.

* A MS. is called Panchavallí according to a certain arrangement of the text, commentary and gloss, according to which each page contains five divisions, the text being in middle, the commentary above and below it, and the gloss again above and below the commentary.

A copy without number, from the Tattwabodhini Sabhá, containing Bháshya and Ṭíká, written on separate leaves, the former on 132 leaves, and the latter on 53. It is partly in Dévanagari, partly in Bengáli characters. Although the copy is modern, yet it is throughout very exact and correct.

2.—For the Chhandogya.

No. 16.—From the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William, on 536 pages, without date, containing text, Bháshya and Ṭíká in the Panchavallí form. It is a modern, indifferent and not quite complete copy.

A MS. without number, from the Tattwabodhiní Sabhá, text, commentary and Ṭíká, written on 360 separate leaves. It is dated Samvat 1876. This has been purchased at Benares, and is a most beautiful and correct MS.

No. 1496 from the Sanscrit College, containing the text on 22 leaves; Samvat 1840.

No. 2220 from the S. C.; Bháshya, on 95 leaves, Samvat 1753. Both of these MSS. are very correct.

3.—For the I'sá, Muṇḍaka Káṭhaka, Praśna, Máṇḍukya, Taittaríya, Aitaréya and Kéna Upanishads.

No. 7.—From the Library of the Asiatic Society, received from the College of Fort William on 210 leaves or 420 pages, text, commentary and gloss in the Panchavallí form, complete, modern and indifferently correct. This as well as the MSS. of the Brihadáraṇyaka and Chhandogya Upanishads in the Library of the Asiatic Society appear to have been written by the same copyist.

A MS. without number. From the T. B. S., only text; it is an ancient and very good copy.

No. 1404 from the S. C., I'sá U. text and commentary, on 11 leaves.—No. 1662 from the S. C., Muṇḍaka U., text, commentary and gloss (Panchavallí) on 26 leaves, Samvat 1878.—No. 1448 from the S. C., Káṭhaka U., text commentary and gloss (Panchavallí) 32 leaves, Samvat 1883.—No. 1655, from the S. C., Praśna U., text, commentary and gloss (Pan-

chavallí) on 36 leaves, Samvat 1883.—No. 1661 from the S. C., Mándukya, text, commentary and gloss (Panchavallí) on 34 leaves, no year marked.—No. 1443, from the S. C., Aitaréya U., text, commentary and gloss (Panchavallí) on 48 leaves, Samvat 1883. No. 1459 from the S. C. text, commentary and gloss (Panchavallí) Samvat 1883. All these MSS. are written with great care and correctness.

4.—For the Swetáswatara Upanishad.

No. 702, from the Library of the Asiatic Society, containing text and commentary, an ancient and most excellent MS.

This was the only MS. I had of the Swétwásvatara Upanishad; but as it is written with the utmost care and correctness, and as I could compare it with the printed copy of the Tattwabodhini Sabha, which has been taken from a different MS., another MS. was not required for collation.

श्वे॰भा॰ अनूचानस्ततो यज्वा कर्म्मन्यासं ततःपरं।
ततो ज्ञानित्वमभ्येति योगी मुक्तिं क्रमाल्लभेत्॥
अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये।
नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः॥
जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते॥
न त्वकर्म्माश्रयो ह्यत्र महामुक्तिविरोधकृत्।
तस्यैव शमने यत्नः कार्य्यः संसारभीरुणा॥
सुवर्णादिमहादानपुण्यतीर्थावगाहनैः।
शरीरैश्च महाक्लेशैः शास्त्रोक्तैस्तच्छमो भवेत्॥
देवतास्तुतिसच्छास्त्रश्रवणैः पुण्यदर्शनैः।
गुरुशुश्रूषणैश्चैव पापबन्धः प्रशाम्यति॥
याज्ञवल्क्योऽपि शुद्ध्यपेक्षां तत्साधनञ्च दर्शयति॥
कर्त्तव्याऽऽशयशुद्धिस्तु भिक्षुकेण विशेषतः।
ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् स्वतन्त्रीकरणाय च॥
मलिनो हि यथाऽऽदर्शो रूपालोकस्य न क्षमः।
तथा विपक्वकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः॥
आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थस्य विवेकिता।
तत्कर्म्मणामनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः शुभाः॥
स्त्र्यालोकालम्भविगमः सर्व्वभूतात्मदर्शनं।
त्यागः परिग्रहाणाञ्च जीर्णकाषायधारणं॥
विषयेन्द्रियसंरोधस्तन्द्रालस्यविवर्जनं।

श्वे॰भा॰ शरीरपरिशुद्धानं प्रवृत्तिस्वपदर्शनं ॥

नीरजस्तमसा सत्त्वशुद्धिर्निस्पृहता शमः ।
एतैरुपायैःसंशुद्ध सत्त्वयोगयमृती भवेत् ॥
यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा ।
श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्चान्यद्वाङ्मयं क्वचित् ॥
वेदानुवचनं यज्ञो ब्रह्मचर्य्यं तपो दमः ।
श्रद्धोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः ॥
तथाचाथर्वणे विशुद्ध्यपेचमात्मज्ञानं दर्शयति ।
जन्मान्तरसहस्रेषु यदा चीणास्तु किल्विषाः ।
तदा पश्यति योगेन संसारच्छेदनं महत् ॥

यस्मिन् विशुद्धे विरजे च चित्ते य आत्मवत् पश्यन्ति यतयः चीणदोषाः। तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति ॥
बृहदारण्यके विविदिषाहेतुत्वं यज्ञादीनां दर्शयति । ननु। विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह। तपो विद्या च विप्रस्य नैःश्रेयसकरं परमित्यादिना कर्म्मणामप्यमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वमवगम्यते । सत्यमवगम्यत एव तदपेचितशुद्धिद्वारेण न च साचात्। तथा हि विद्याञ्चाविद्याञ्च'। तपो विद्या च विप्रस्य नैःश्रेयसकरं परमित्यादिना ज्ञानकर्म्मणोर्निःश्रेयसहेतुत्वमभिप्रायकथनयोस्तद्धेतुत्वमित्याकाङ्क्षायां । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययामृतमश्नुते। अविद्यया मृत्युन्तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत

श्वे॰भा॰ इति वाक्यशेषेण कर्म्मणः कल्मषक्षयहेतुत्वं विद्ययाऽमृतत्वप्राप्तिहेतुत्वं प्रदर्शितं । यत्र तु शुद्ध्याद्यवान्तरकार्य्यानुपदेशस्तत्रापि शाखान्तरोपसंहारन्यायेनोपसंहारः कर्त्तव्यः। ननु कुर्व्वन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति यावज्जीवकर्म्मानुष्ठाननियमे सति कथं विद्याया मोक्षसाधनत्वमुच्यते। कर्म्मण्यधिकृतस्यायं नियमो नानधिकृतस्याऽनियोज्यस्य ब्रह्मवादिनः । तथाच विदुषः कर्म्मानधिकारं दर्शयति श्रुतिः। नैतद्विद्वानृषिणा विधेयो न रुध्यते विधिना शब्दचारः । एतद्ध स्म वै तत्पूर्व्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिरे । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्थायवं यक्ष्यामहे स ब्राह्मणः केनस्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवेति॥ यथाह भगवान्॥

यस्त्वात्मविधिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येवात्मना तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
नचास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥

तथाचाह भगवान् परमेश्वरे लैङ्गे कालकूटाख्याने॥

तेन नैतेन विप्रस्य त्यक्तसङ्गस्य देहिनः।
कर्त्तव्यं नास्ति विप्रेन्द्रा अस्ति चेत्तत्त्वविन्न च॥

सं॰भा॰ इह लोके परं चैव कर्त्तव्यं नास्ति तस्य वै ।
जीवन्मुक्तो यतस्तस्माद्ब्रह्मवित् परमार्थतः ॥
ज्ञानाभ्यासरतो यस्तु सर्व्वतत्त्वार्थवित् स्वयं ।
कर्त्तव्याभावमुत्सृज्य ज्ञानमेवाधिगच्छति ॥
वर्णाश्रमाभिमानी यस्त्यक्त्वा ज्ञानं द्विजोत्तमः ।
अन्यत्र रमते मूढः सोऽज्ञानी नात्र संशयः ॥
क्रोधो भयं तथा लोभो मोहो भेदेच्चणं तमः ।
धर्म्माधर्म्मौ च तेषां हि तद्वशात्तदनुग्रहः ॥
शरीरे सति वै क्लेशः सोऽविद्यां संत्यजेत् ततः ।
अविद्यां विद्यया हित्वा स्थितस्यैवेह योगिनः ॥
क्रोधाद्या नाशमायान्ति धर्म्माधर्म्मौ च देहजौ ।
तत्क्षयाच्च शरीरेण न पुनः सम्प्रयुज्यते ॥
स एव मुक्तः संसाराद्दुःखत्रयविवर्जितः ।

तथा शिवधर्म्मोत्तरे ॥

ज्ञानामृतस्य तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥
लोकद्वयेन कर्त्तव्यं किञ्चिदस्य न विद्यते ।
इहैव स विमुक्तः स्यात् सम्पूर्णः समदर्शनः ॥

तस्माद्विदुषः कर्त्तव्याभावादविद्यावद्विषय एवायं कुर्व्वन्नेवेत्यादिकर्म्मनियमः । कुर्व्वन्नेवेति च नायं कर्म्मनियमः किन्तु विद्यामाहात्म्यं दर्शयितुं यथा कामं कर्म्मानुष्ठानमेव द्रष्टव्यं । एतदुक्तम्भवति । यावज्जीवं यथा

स्वे॰भा॰ कामं पुण्यपापादिकं कुर्व्वत्यपि विदुषि न कर्म्मलेपो भवति विद्यासामर्थ्यादिति। तथा हि। ईशावास्यमिदꣳ सर्व्वमित्यारभ्य तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति विदुषः सर्व्वकर्म्मत्यागेनात्मपालनमुक्त्वा नियोज्ये ब्रह्मविदि त्यागकर्त्तव्यतोक्तिरयुक्तैवोक्तेति मत्वा चकितः सन् वेदो विदुषस्त्यागकर्त्तव्यतामपि नोक्तवान्। कुर्व्वन्नेवेह लोके विद्यमानं पुण्यपापादिकं कर्म्म यावज्जीवं जिजीविषेत् न पुण्यादिबन्धभयात् पुण्यादिकं त्यक्त्वा तूष्णीमवतिष्ठेत्। एतावत् कर्म्माणि कुर्व्वत्यपि विदुषि त्वयि यतो यावज्जीवानुष्ठानादन्यथा भावः स्वरूपात् प्रच्युतिः पुण्यादिनिमित्तसंसारान्वयो नास्ति। अथवा इतः कर्म्मानुष्ठानोत्तरकालभाव्यन्यथाभावः संसारान्वयो नास्ति। यस्मात्त्वयि विन्यस्तं न कर्म्म लिप्यते॥ तथाच श्रुत्यन्तरं॥ न लिप्यते कर्म्मणा पापकेन। एवं विदि पापं कर्म्म न श्लिष्यते। नैनं कृताकृते तपतः। एवं ह्यस्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते यथा॥ लैङ्गे॥

ज्ञानिनः सर्व्वकर्म्माणि जीर्य्यन्ते नात्र संशयः।
क्रीडन्नपि न लिप्येत पापैर्नानाविधैरपि॥

शिवधर्म्मोत्तरेऽपि॥

तस्माज्ज्ञानासिना तूर्णमशेषं कर्म्मबन्धनं।
कामाकामकृतं छित्त्वा शुद्धस्त्वात्मनि तिष्ठति॥

अं॰भा॰ यथा वह्निर्महादीप्तः शुष्कमार्द्रञ्च निर्दहेत्।
तथा शुभाशुभं कर्म्म ज्ञानाग्निर्दहते क्षणात्॥
पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वस्थैरपि न लिप्यते।
शब्दादिविषयाम्भोभिस्तद्वज्ज्ञानी न लिप्यते॥
यस्मान्मन्त्रबलोपेतः क्रीडन् सर्पैर्न दश्यते।
क्रीडन्नपि न लिप्येत तद्वदिन्द्रियपन्नगैः॥
मन्त्रौषधबलैर्यद्वज्जीर्य्यते भक्षितं विषं।
तद्वत् सर्व्वाणि पापानि जीर्य्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात्॥

तथा च सूत्रकारः॥ पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायण इति ज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुत्वमभिधाय शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इत्यादिना कर्म्मापेक्षितकर्त्तृप्रतिपादकत्वेन विद्यायाः कर्म्मशेषत्वमाशङ्क्याधिकोपदेशात्तु बादरायणस्येत्यादिना कर्त्तृत्वादिसंसारधर्म्मरहितापहतपाप्मादिरूपब्रह्मोपदेशात्तद्विज्ञानपूर्व्विकान्तु कर्म्माधिकारसिद्धिं लाभ्यमानस्य कर्म्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चाविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात् स्वरूपोपदर्शनात् कर्म्माधिकारः। स्थितिप्रसङ्गाद् भिन्नप्रकरणत्वाद्भिन्नकार्य्यत्वाच्च परस्परसमुच्चयोऽङ्गाङ्गीभावो नास्तीति प्रतिपाद्याऽत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति विद्याया एव परमपुरुषार्थहेतुत्वादग्नीन्धनाद्याश्रमकर्म्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति पूर्व्वोक्तस्याधिकरणस्य फलमुपसंहृत्याऽत्य-

श्वे॰भा॰ न्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायां सर्व्वापेक्षा च यज्ञश्रुतेरश्ववदिति नात्यन्तमनपेक्षा। उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते। उत्पत्तिं प्रत्यपेक्षत एव। विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुतेरिति विविदिषा साधनत्वेन कर्म्मणामुपयोगं दर्शितवान्। तथा च न विशेत् स्तुतयेऽनुमतिर्व्वेति सूत्रद्वयेन कुर्व्वन्नेवेति पदद्वयस्याविषयत्वेन विद्यास्तुतित्वेन वार्थद्वयं दर्शितवान्। अत उक्तेन प्रकारेण ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वाद्युक्तः परोपनिषदारम्भः। ननु बन्धस्य मिथ्यात्वे सति ज्ञाननिर्व्वर्त्त्यत्वेन ज्ञानादमृतत्वं स्यात्। नत्वेतदस्ति। प्रतिपन्नत्वाद्बाधाभावात्। युष्मदादिस्वरूपत्वेनात्मनो विलक्षणत्वे सादृश्याद्यभावादध्यासासम्भवाच्च। उच्यते। न तावत् प्रतिपन्नत्वेन सत्यत्वं वक्तुं शक्यते। प्रतिपत्तेः सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्तुल्यत्वात्। नापि बाधाभावात्सत्यत्वं। विधिमुखेन कारणमुखेन च बाधसम्भवात्। तथा हि श्रुतिः। प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं मायाकरणत्वञ्च दर्शयति। नतु द्वितीयमस्ति। एकत्वं। नास्ति द्वैतं। कुतो विदिते वेद्यं नास्ति। एकमेवाद्वितीयं। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं। एकमेव सन्नेह नानास्ति किञ्चन। एकधैवानुद्रष्टव्यं। मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्। माया सृजते विश्वमेतत्। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिभिर्व्वाक्यैः। अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥

स्वे॰भा॰ अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ।

तथा च ब्राह्मे पुराणे ॥

धर्म्माधर्म्मौ जन्ममृत्यू सुखदुःखेषु कल्पना ॥
वर्णाश्रमस्तथा वासः स्वर्गो नरक एव च ।
पुरुषस्य न सम्येते परमार्थस्य कुत्रचित् ॥
दृश्यते च जगद्रूपमसत्यं सत्यवन्मृषा ।
तोयवन्मृगतृष्णा तु यथा मरुमरीचिका ॥
रौप्यवल्लौकसम्भूतं कौकसं शुक्तिरेव च ।
सर्पवद्रज्जुखण्डश्च निशायां वेश्ममध्यगः ॥
एक एवेन्दुवद्द्वौ हि तिमिराहत चक्षुषः ।
आकाशस्य घटीभावो नीलत्वं स्निग्धता तथा ॥
एकश्च सूर्य्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मापि सर्व्वोपाधिषु संस्थितः ॥
द्वैतभ्रान्तिरविद्याख्या विकल्पो न च तत्तथा ।
परत्रवन्धागारस्था तेषामात्माभिमानिनां ।
आत्मभावनया भ्रान्त्या देहं भावयतः सदा ।
आप्रज्ञैरादिमध्यान्तैर्भ्रमभूतैस्त्रिभिः सदा ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैस्तु छादितं विश्वतैजसं ।
स्वमायया स्वमात्मानमोहयेद्द्वैतरूपया ॥
गुहागतं स्वमात्मानं लभते च स्वयं हरिः ।
व्योम्नि वज्रानलज्वाला कलापो विविधाकृतिः ॥
आभाति विष्णोः सृष्टिश्च स्वभावो द्वैतविस्तरः ।

स्थे॰भा॰शान्ते मनसि शान्तस्य घोरे मूढे च तादृशः ॥
ईश्वरो दृश्यते नित्यं सर्व्वत्र न तु तत्त्वतः ।
देहमृत्पिण्डदेहाख्य गात्रभाजनभेदतः ॥
चराचराणां भूतानां द्वैतता न च सत्यतः ।
सर्व्वगे तु निराधारे द्वैतस्यात्मनि संस्थिता ॥
अविद्यादिगुणां सृष्टिं करोत्यसर्पसंस्य तं ।
सर्पस्य रज्जुता नास्ति नास्ति रज्जौ भुजङ्गता ॥
उत्पत्तिनाशयोर्नास्ति कारणं जगतोऽपि च ।
लोकानां व्यवहारार्थमविद्येयं विनिर्म्मिता ॥
एषा त्रिमोहिनीत्युक्ता द्वैताद्वैतस्वरूपिणी ।
अद्वैतं भावयेद्ब्रह्म सकलं निष्कलं सदा ॥
आत्मज्ञः शोकसन्तीर्णो न बिभेति कुतश्चन ।
मृत्योः सकाशान्मरणादथवान्यकृताद्भयात् ॥
न जायते न म्रियते न वध्यो न च घातकः ।
न बद्धो बन्धकारी वा न मुक्तो न च मोक्षदः ॥
पुरुषः परमात्मा तु यदतोऽन्यदसच्च तत् ।
एवं बुद्ध्वा जगद्रूपं विष्णोर्म्मायामयं मृषा ॥
भोगसङ्गो भवेन्मुक्तस्त्यक्त्वा सर्व्वविकल्पनां ।
त्यक्तसर्व्वविकल्पस्य स्वात्मस्थं निश्चलं मनः ॥
कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवानलः ।
एषा चतुर्व्विंशतिभेदभिन्ना परा माया प्रकृतिस्तत्समुत्था ।
कामक्रोधौ लोभमदौ भयञ्च विषादशोकौ च विकल्पजालं॥

श्री॰भा॰धर्म्माधर्म्मौ सुखदुःखे च सृष्टिविनाशपाकौ नरके गतिश्च।
वासः स्वर्गे जातयश्चाश्रमाश्च रागद्वेषौ विविधा व्याधयश्च॥
कौमारतारुण्यजरावियोगसंयोगभोगानशनं व्रतानि।
इतीदमीदृग्विदयं निधाय तूष्णीमासीनः सुमतिश्च विद्वान्॥
तथा च श्रीविष्णुधर्म्मे षडध्याय्यां॥
अनादिसम्बन्धवति क्षेत्रज्ञोऽयमविद्यया।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्म तत्त्वात्मनि स्थितं॥
पश्यत्यात्मानमन्यच्च यावद्वै परमात्मनः।
तावत् सम्भ्राम्यते जन्तुर्म्मोहितो निजकर्म्मणा॥
सङ्क्षीणाशेषकर्म्मा तु परं ब्रह्म प्रपश्यति।
अभेदेनात्मनः शुद्धं शुद्धत्वादक्षयो भवेत्॥
अविद्या च क्रियाः सर्व्वा विद्या ज्ञानं प्रचक्षते।
कर्म्मणा जायते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते॥
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भिन्न उच्यते।
पशुतिर्य्यङ्मनुष्याख्यस्तथैव नृप नारकः॥
चतुर्व्विधोऽपि भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः।
अहमन्योऽपरश्चायममी चात्र तथाऽपरे॥
अज्ञानमेतद्द्वैताख्यमद्वैतं श्रूयतां परं।
मम त्वहमिति प्रज्ञा वियुक्तमपि कल्पवत्॥
अविकार्य्यमनाख्येयमद्वैतमनुभूयते।
मनोवृत्तिमयं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥
मनसो वृत्तयस्तस्माद्धर्म्माधर्म्मनिमित्तजाः।

श्वे॰भा॰निरोद्धव्यास्तन्निरोधे अद्वैतं नोपपद्यते ॥

मनोदृष्टमिदं सर्व्वं यत् किञ्चित् सचराचरं ।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतभावं तदाप्नुयात् ॥
कर्म्मणो भावना चेयं सा ब्रह्मपरिपन्थिनी ।
कर्म्मभावनया तुल्यं विज्ञानमुपजायते ॥
तादृग्भवति विज्ञप्तिर्यादृशी खलु भावना ।
क्षये तस्याः परम्ब्रह्म स्वयमेव प्रकाशते ॥
परमात्मा मनुष्येन्द्र विभागो ज्ञानकल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोरविभागत एव हि ।
आत्मक्षेत्रज्ञसञ्ज्ञो हि संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥
परमात्मत्वमेवैको नान्योऽस्ति जगतः परः ।
तवैष महिमा येन व्याप्तमेतच्चराचरं ॥
यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव ।
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः ।
अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यते मोहसंप्लवे ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वरं ॥
अहं हरिः सर्व्वमिदं जनार्दनो नान्यत् ततःकारणकार्य्यजातं ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगता भवन्ति ॥

श्वे॰भा॰ ज्ञानस्वरूपमत्यन्तं निर्म्मलं परमार्थतः।
तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितं॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतोऽसावशेषमूर्त्तिं न तु वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदाञ्जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि॥
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्य्यन्तहीनं सततैकरूपं।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वं॥
मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु॥
तस्मिन्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातं।
विज्ञानमेकं निजकर्म्मभेदविभिन्नचित्तैर्ब्बहुधाभ्युपेतं॥
ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गं।
एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति॥
सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतत् तु यत् संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते॥
अविद्यासञ्चितं कर्म्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु।
आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
प्रवृद्ध्यपचयौ न स्त एकस्याखिलजन्तुषु।
यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसञ्ज्ञामुपैति वै॥
परिणामादिसम्भूतं तद्वस्तु नृप तच्च किं।
यदन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम॥
तदेषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते।
यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः॥

श्वे॰भा॰ तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विप्रलम्भनं।
त्वं राजा सविकारोऽयं वयं वाह्याः पुरःसराः॥
अयञ्च भवतो लोको नस्वदेतत् त्वयोच्यते।
वस्तुराजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकं॥
तथाऽन्ये च नृपत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पनामयं।
अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते॥
परमार्थस्तु भूपाल सङ्क्षेपाच्छ्रूयतां मम।
एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः॥
जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्व्वगतोऽव्ययः।
परज्ञानमयः सद्भिर्नामजात्यादिभिः प्रभुः॥
न योगवान् न युक्तोऽभूत्नैव पार्थिव योक्ष्यति।
तस्यात्मपरदेहेषु स यो ह्येकमयं हि तत्॥
विज्ञानपरमार्थोऽसौ द्वैतिनो तथ्यदर्शिनः।
एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत्॥
वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः।
निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत्॥
सर्व्वभेदान्यभेदेन स ददर्श तदात्मनः।
तदा ब्रह्म ततो मुक्तिमवाप परमां द्विज॥
सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः।
भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक्॥
एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित् तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्
सोऽहं स च त्वं स च सर्व्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहं।

श्री॰भा॰ इतीरितस्तेन स राजवर्य्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।
स चापि जातिस्मरणाप्तबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥

तथा लैङ्गे ॥

तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्व्वदेहिनां ।
परतन्त्रे स्वतन्त्रे च भिदाभावाद्विचारतः ।
एकत्वमपि नास्त्येव द्वैततन्त्रं कुतोऽस्त्यहो ॥
एकं नास्त्यथ मर्त्यस्य कुतो मृतसमुद्भवः ।
नान्तःप्रज्ञो न वहिःप्रज्ञो न चाभयत एव च ॥
न प्रज्ञानघनस्त्वेवं न प्रज्ञोऽप्रज्ञ एव सः ।
विदिते नास्ति वेद्यञ्च निर्व्वाणं परमार्थतः ॥
अज्ञानतिमिरात् सर्व्वं नात्र कार्य्या विचारणा ।
ज्ञानस्य बन्धनञ्चैव मोचो नाप्यात्मनो द्विजाः ॥
न ह्येषा प्रकृतिर्जीवो विकृतिश्च विकारतः ।
विकारो नैव मायैषा सदसद्व्यक्तिवर्जिता ॥
तथाह भगवान् पराशरः ॥
अस्माद्धि जायते विश्वं मैत्रेय प्रविलीयते ।
स मायी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥
न चाप्येवं संसरति न च संसारयेत् परं ।
न कर्त्ता नैव भोक्ता च न च प्रकृतिपूरुषौ ॥
न माया नैव च प्राणाश्चैतन्यं परमार्थतः ।
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्व्वदेहिनां ॥

श्वे॰ भा॰ नित्यः सर्व्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः।
एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः॥
तस्मादद्वैतमेवाहुर्म्मुनयः परमार्थतः।
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः॥
अर्थस्वरूपमज्ञानाः पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः।
कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः॥
दृश्यते ह्यर्थरूपेण पुरुषैर्भ्रान्तदृष्टिभिः।
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः॥
मायामात्रमिदं द्वैतं तदा भवति निर्वृतः।
तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चैर्न संस्थितिः॥

एवं सत्यादिना नामादिकारणलोपन्यासमुखेन स्वरूपेण च वाधितत्वात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमवगम्यते। अस्थूलादिलक्षणस्य ब्रह्मणस्तद्विपरीतस्थूलाकारो मिथ्या भवितुमर्हति। यथैकस्य चन्द्रमसस्तद्विपरीतद्वितीयाकारस्तद्वत्। तथा च सूत्रकारेण। न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गस्तत्प्रीतिस्वरूपत उपाधितश्च विरुद्धरूपद्वयासम्भवान्निर्व्विशेषमेव ब्रह्मेत्युपपद्यते। नन्वभेदादिति श्रुतिवलात् किमिति सविशेषमपि ब्रह्म नाभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्य न प्रत्येकमेतद्वचनादित्युपाधिभेदमेतद्वचनभेदस्य श्रुत्यैव वाधितत्वाद्भेदश्रुतिवलात् सविशेषस्य ग्रहणायोगान्निर्व्विशेषमेवेत्युपपाद्यापि चैनमेक इति भेदनिन्दापूर्व्वकं अभेदमेवैतरेयशाखिनः समामनन्ति। मन-

श्वे॰भा॰ सैवेदमाप्तव्यं। नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। एकधैवानुद्रष्टव्यमिति। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्व्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तदिति सर्व्वभोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामभिधीयत इति॥ पुनरपि निर्व्विशेषपक्षे दृढीक्रते किमित्येकस्वरूपस्योभयस्वरूपासम्भवेनाकारमेव ब्रह्माऽवधार्य्यते न पुनर्व्विपरीतमित्याशङ्क्याह्रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादिति रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं। कस्मात्। तत्प्रधानत्वात्। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं। आकाशो वै नामरूपयोर्न्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्व्वानुभूरित्येतदनुशासनमिति। एवमादीनि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि इतराणि कारणब्रह्मविषयाणि न तत्प्रधानानि। तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति। अतस्तत्परश्रुतिप्रतिपन्नत्वात् निर्व्विशेषमेव ब्रह्मावगन्तव्यं न पुनः सविशेषमिति निर्व्विशेषपक्षमुपपाद्य का तर्ह्याकारविषयाणां श्रुतीनां गतिरित्याकाङ्क्षायां प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादिति। चन्द्रसूर्य्यादीनां जलाद्युपाधिषु च उपाधिकृतनानात्ववच्च ब्रह्मणोऽप्युपाधिकृतनानात्वरूपस्य विद्यमानत्वात्तदाकारवतो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते। एवमवैयर्थ्यंनानाकारब्रह्म-

श्वे॰भा॰ विषयाणां वाक्यानामिति भेदश्रुतीनामौपाधिकब्रह्म-विषयत्वेनावैयर्थ्यमुक्त्वा पुनरपि निर्व्विशेषमेव ब्रह्मेति दृढत्वमाह च तन्मात्रमिति । स यथा सैन्धवघनो न वाह्यः कृत्स्नो रसघन एव । एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रुत्युपन्यासेन विज्ञानव्यतिरिक्तरूपान्तराभावमुपन्यस्य चार्थोऽपि स्मर्य्यत इति। अथात आदेशो नेति नेति। अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरं । वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसञ्ज्ञितं। विश्वस्वरूपवैरूप्यं लक्षणं परमात्मन इत्यादिश्रुतिस्मृत्युपन्यासमुखेन प्रत्यस्तमितमेव ब्रह्मेत्युपपाद्या एव चोपमा सूर्य्यादिवदिति। य एव चेतनमात्ररूपो नेति नेत्यात्मको विदिताविदिताभ्यामन्यो वाचामगोचरं प्रत्यस्तमितभेदो विश्वस्वरूपलक्षणरूपः परमात्मा अविद्योपाधिको भेदः। अत एव चास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्य्यादिरिवेत्युपादीयते मोक्षशास्त्रेषु। आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् पृथक् तथात्मैको ह्यनेकस्थ जलधारेष्विवांशुमान् ॥

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

तथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्।

श्वे॰भा॰ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥

इति दृष्टान्तबलेनापि निर्व्विशेषमेव ब्रह्मेत्युपपाद्या-म्बुवद्ग्रहणादित्यात्मनो मूर्त्तत्वेन सर्व्वगतत्वे जलसूर्य्यादिवत् मूर्त्तसम्भिन्नापदेशस्थितत्वाभावाद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सादृश्यं नास्तीत्याशङ्क्य वृद्धिह्रासभाक्त्व-मिति । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितांशमुक्त्वा सर्व्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्व्वसारूप्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । वृद्धिह्रास-भाक्त्वमत्र विवक्षितं । जलगतसूर्य्यप्रतिबिम्बं जलवृद्धौ वर्द्धते जलह्रासे च ह्रसति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्य्यस्य तत्त्वमस्ति । एवं परमार्थतो विकृत-मेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तरभावात् भजत एवोपाधिमान् वृद्धिह्रासादीनि । विवक्षितांशप्रतिपादनेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यमुक्त्वा दर्शितान् प्रति पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । मायिनं तु महेश्वरं । मायी सृजते विश्वमेतत् । एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः । एतमेव सीमानं विदार्य्यैतया द्वारा प्रापद्यत । स एष इह प्रविष्ट आन-खाग्रेभ्यः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना परस्यैव

श्वे॰भा॰ब्रह्मण उपाधियोगं दर्शयित्वा निर्व्विशेषमेव ब्रह्म। भेदस्तु जलसूर्य्यादिवदौपाधिको मायानिबन्धन इत्युपसंहृतवान्। किञ्च। ब्रह्मविदामनुभवोऽपि प्रपञ्चबाधकः। तेषां निष्प्रपञ्चात्मदर्शनस्य विद्यमानत्वात्। तथा तेषामनुभवं दर्शयति। यस्मिन् सर्व्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः। विदिते वेद्यं नास्तीति। एवं निर्व्वाणमनुशासनं। यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्राऽन्योन्यत् पश्येत्। यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाऽभूत्। तत् केन कं पश्येत्।

यदेतद्दृश्यते मूर्त्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव।
भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः।
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत्।
ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति तद्रूपं परमेश्वरं॥
निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत्।
सर्व्वभूतान्यशेषेण ददर्श स तदात्मनः।
तथा ब्रह्म ततो मुक्तिमवाप परमां द्विज।
अत्रात्मव्यतिरेकेण द्वितीयं यो न पश्यति।
ब्रह्मभूतः स एवेह वेदशास्त्र उदाहृतः॥

इत्येव श्रुतिस्मृतियुक्तितोऽनुभवतश्च प्रपञ्चस्य बाधितत्वादत्यन्तविलक्षणानामसदृशरूपाणां मधुरतिक्तश्वेतपीतादीनामपि परस्पराध्यासदर्शनादमूर्त्तेऽप्याकाशे तलमलिनताद्यध्यासदर्शनादात्मानात्मनोरत्यन्तविल-

कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

श्वे॰उ॰ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व च सम्प्रतिष्ठिताः ।

श्वे॰भा॰ त्वणयोर्मूर्त्तामूर्त्तयोरपि तथा सम्भवात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति देहात्मनोरध्यासानुभवात् ।

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ।

इत्यादि श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । य एनं वेत्ति हन्तारं । प्रकृतेः क्रियमाणानीति स्मृतिदर्शनाच्चाध्यासस्य प्रहाणायात्मैकत्व विद्याप्रतिपत्तये उपनिषदारभ्यते ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यादि श्वेताश्वतराणाम् मंत्रोपनिषत् । तस्या अल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते । ब्रह्मवादिनः ब्रह्मवदनशीलाः सर्व्वे सम्भूय वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म । किमिति स्वरूपविषयोऽयं प्रश्नः । अथवा कारणं ब्रह्म आहोस्वित् कालादि कालस्वभाव इति वक्ष्यमाणं । अथवा किं कारणं ब्रह्म सिद्धिरूपमुपादानभूतं किमित्यर्थः । अथवा हृहयति हृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मैव श्रुत्यैवं निर्व्वचनान्निमित्तोपादानयोरुभयोर्वा प्रश्नः । किं कारणं ब्रह्मेति । किं ब्रह्म कारणं आहोस्वित् कालादि । अथवा अकारणमेव। कारणत्वेऽपि

श्वे॰उ॰अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थां ॥ १ ॥
कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि

श्वे॰भा॰किं निमित्तमुतोपादानं। अथवोभयं। तदा किं लक्षणमिति। वक्ष्यमाणपरिहारानुरूपेण तन्त्रेणावृत्त्या वा प्रश्नेऽपि सङ्गृहः कर्त्तव्यः। प्रश्नापेक्षत्वात् परिहारस्य। कुतः स्म जाताः कुतो वयं कार्य्यकारणवन्तो जाताः। न स्वरूपेण जीवानामुत्पत्त्याद्यसम्भवात्। तथा च श्रुतिः। न जायते म्रियते वा विपश्चित् जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति। जरामृत्यू शरीरस्य अविनाशी वा अरेऽयं आत्मानुच्छित्तिधर्मेति॥ तथा च स्मृतिः। अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यत इति। किञ्च। जीवात्मकेन केन वा वयं सृष्टाः सन्तो जीवाम इति स्थितिविषयः प्रश्नः॥ क्व च सम्प्रतिष्ठाः प्रलयकाले स्थिताः। अधिष्ठिता नियमिताः केन सुखेतरेषु सुखदुःखेषु वर्त्तामहे। ब्रह्मविदो व्यवस्थां हे ब्रह्मविदः सुखदुःखेषु व्यवस्थां केनाधिष्ठिताः सन्तोऽनुवर्त्तामह इति सृष्टिस्थितिप्रलयनियमहेतुः किमिति प्रश्नसङ्गृहः॥ १॥

इदानीं कालादीनि ब्रह्मकारणत्वे प्रतिपक्षभूतानि विचारविषयत्वेन दर्शयति। कालस्वभाव इति॥ यो-

श्वे॰उ॰योनिः पुरुष इति चिन्त्या । संयोग एषां न
त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः॥२॥

श्वे॰भा॰निशब्दः सम्बध्यते । कालो योनिः कारणं स्यात् । कालो नाम सर्व्वभूतानां विपरिणामहेतुः स्वभावः । स्वभावो नाम पदार्थानां प्रति नियता शक्तिः अग्नेरौष्ण्यमिव । नियतिरविषमपुण्यपापलक्षणं कर्म्म तद्वा कारणं । यदृच्छा आकस्मिकी प्राप्तिः । भूतानि आकाशादीनि वा । योनिः पुरुषो वा विज्ञानात्मा योनिः । इति इत्थमुक्तप्रकारेण किं योनिरिति चिन्त्या चिन्त्यं निरूपणीयं । केचिद् योनिशब्दं प्रकृतिं वर्णयन्ति । तस्मिन् पक्षे किं कारणं ब्रह्मेति पूर्व्वोक्तं । किं कारणं ब्रह्मेति कारणपदमत्राप्यनुसन्धेयं ॥ तत्र कालादीनामकारणत्वं दर्शयति । संयोग एषामित्यादिना । अयमर्थः । किं कालादीनि प्रत्येकं कारणं उत तेषां समूहः । न च प्रत्येकं कालादीनां कारणत्वं सम्भवति । दृष्टविरुद्धत्वात् । देशकालनिमित्तानां संहतानामेव लोके कार्य्यकरत्वदर्शनात् । न चाप्येषां कालादीनां संयोगसमूहः कारणं । समूहस्य संहतेःपरार्थशेषत्वेन शेषिण आत्मनो विद्यमानत्वादस्वातन्त्र्यात् सृष्टिस्थितिप्रलयनियमलक्षणकार्य्यकारणत्वायोगात् आत्मा तर्हि कारणं स्यादेव। एतदत आह । आत्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः । आत्मा जीवोऽप्यनीशः स्व-

श्वे॰भा॰ तन्तो न कारणं। अस्वातन्त्र्यादेव चात्मनोऽपि सृष्ट्यादिहेतुत्वं न सम्भवतीत्यर्थः। कथमनीशत्वं। सुखदुःखहेतोः सुखदुःखहेतुभूतस्य पुण्यापुण्यलक्षणस्य कर्मणो विद्यमानत्वात्। कर्मपरवशत्वेनास्वातन्त्र्याच्च। त्रैलोक्यसृष्टिस्थितिनियमे सामर्थ्यं न विद्यत एवेत्यर्थः। अथवा सुखदुःखादिहेतुभूतस्याध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य जगतो ऽनीशो न कारणं॥ २॥

एवं पक्षान्तराणि निराकृत्य प्रमाणान्तरागोचरे वस्तुनि प्रकारान्तरमपश्यन्तो ध्यानयोगानुगमेन परममूलकारणं स्वयमेव प्रतिपेदिरे। ते ध्यानयोगेति॥ ध्यानं नाम चित्तैकाग्र्यं तदेव योगो युज्यतेऽनेनेति ध्यातव्यस्वीकारोपायस्तमनुगताः समाहिता अपश्यन् दृष्टवन्तः॥ देवात्मशक्तिमिति। पूर्व्वोक्तमेव समुदायपरिहाराणां सूत्रं उत्तरत्र प्रत्येकं प्रपञ्चयिष्यते तत्रायं प्रश्नसङ्ग्रहः। किं ब्रह्म कारणं आहोस्वित् कालादितया। किं कारणं ब्रह्म अहोस्वित् कार्य्यकारणविलक्षणं। अथवा कारणं वा अकारणञ्च। कारणत्वेऽपि किमुपादानमुत निमित्तं। अथवोभयकारणं ब्रह्म किंलक्षणं अकारणं वा ब्रह्म किंलक्षणमिति। तत्रायं परिहारः। न कारणं नाप्यकारणं न चोभयं नाप्युभयं न च

श्वे॰ उ॰ स्वगुणैर्न्निगूढां । यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

श्वे॰ भा॰ निमित्तं न चोपादानं न चोभयमेतदुक्तं भवति। अद्वितीयस्य परमात्मनो न स्वतः कारणत्वमुपादानत्वं निमित्तत्वञ्च। यदुपाधिकमस्य कारणत्वादि तदेव कारणनिमित्तमुपपाद्य तदेव प्रयोजकं निष्कृष्य दर्शयति। देवात्मशक्तिमिति॥ देवस्य द्योतनादियुक्तस्य मायिनो महेश्वरस्य परमात्मन आत्मभूतामस्वतन्त्रां न साङ्ख्यपरिकल्पितप्रधानादिव पृथग्भूतां स्वतन्त्रां शक्तिं कारणमपश्यन्। दर्शयिष्यति च। मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति॥ तथा ब्राह्मे।

एषा चतुर्व्विंशतिभेदभिन्ना माया पराप्रकृतिस्तत् समुत्था।

तथा च। मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं।

इति स्वगुणैः प्रकृतिकार्य्यभूतैः पृथिव्यादिभिश्च निगूढां संवृतां। कार्य्याकारेण कारणाकारस्याभिभूतत्वात्। कार्य्यापृथक्स्वरूपेणोपलब्धुमयोग्यामित्यर्थः। तथा च प्रकृतिकार्य्यत्वं गुणानां दर्शयति व्यासः।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति॥ कोऽसौ देवो यस्येयं विश्वजननी शक्तिरभ्युपगम्यत इत्यत्राह। यः कारणानि निखिलानि तानि पूर्व्वोक्तानि कालात्मयुक्तानि कालात्मभ्यां युक्तानि कालपुरुषसंयुक्तानि

से॰भा॰स्वभावादीन कालस्वभाव इति मन्त्रोक्तान्यधितिष्ठति नियमयति एकोऽद्वितीयः। योऽद्वितीयः परमात्मा तस्य शक्तिं कारणमपश्यन्निति वाक्यार्थः। अथवा देवात्मशक्तिं देवतात्मना ईश्वररूपेणावस्थितां शक्तिं। तथा च।

सर्व्वभूतेषु सर्व्वात्मन् या शक्तिरपराभवा।
गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै परेश्वर॥
याऽतीताऽगोचरा वाचां मनसां चाविशेषणा।
ज्ञानध्यानपरिच्छेद्या तां वन्दे देवतां परामिति॥

प्रपञ्चयिष्यति स्वभावादिनामकारणत्वमज्ञानस्यैव कारणत्वं स्वभावमेके कवयो वदन्तीत्यादि। मायी सृजते विश्वमेतत्। एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे। एको वर्णो बहुधा शक्तियोगादित्यादि। स्वगुणैरीश्वरगुणैः सर्व्वज्ञत्वादिभिर्वा सतत्त्वादिभिर्निगूढां कार्य्यकारणविनिर्मुक्तपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवानुपलभ्यमानां॥ कोऽसौ देवः। यः कारणानीत्यादि पूर्व्ववत्। अथवा देवस्य परमेश्वरस्यात्मभूतां तु जगदुदयस्थितिलयहेतुभूतां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां शक्तिमिति॥ तथाचोक्तं।

शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका इति।
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः इति च।

स्वगुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः। सत्त्वेन विष्णू रजसा ब्रह्मा तमसा महेश्वरः सत्त्वाद्युपाधिसम्बन्धस्वरूपेण निरुपाधिकपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनैवानुपलभ्यमानाः पर-

श्वे॰भा॰ स्यैव ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकार्य्यं कुर्व्वन्तोऽवस्थाभेदमाश्रित्य शक्तिभेदव्यवहारा न पुनस्तत्त्वभेदमाश्रित्य। तथा चोक्तं।

सर्गस्थित्यन्तकारिणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां।
स सञ्ज्ञां याति भगवानेक एव जनार्द्दनः॥

इति प्रथममीश्वरात्मना मायिरूपेणावतिष्ठते ब्रह्म। स पुनर्म्मूर्त्तिरूपेण त्रिधा व्यवतिष्ठते। तेन च रूपेण सृष्टिस्थितिनियमनादिकार्य्यं करोति। तथा च श्रुतिः परस्य शक्तिद्वारेण नियमनादिकार्य्यं दर्शयति। लोकान्नीशत ईशनीभिः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोप अन्तकाले संसृज्य विश्वा भूतानि गोपायति। ईशत ईशनीभिर्जननीभिः परमशक्तिभिरिति विशेषणात्॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः।
विष्णुशक्तिः स्मृता प्रोक्ता स्मृतेः परमशक्तिभिः॥

इति परदेवतानां ग्रहणं। अथवा देवात्मशक्तिमिति देवस्य आत्मा च शक्तिस्च यस्य परस्य ब्रह्मणोऽवस्थाभेदास्तां प्रकृतिपुरुषेश्वराणां स्वरूपभूतां ब्रह्मरूपेणावस्थितां परात् परतरां शक्तिं कारणमपश्यन्निति। तथा च त्रयाणां स्वरूपभूतं प्रदर्शयिष्यति। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्व्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्। त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतदिति। स्वगुणैर्ब्रह्मपरतन्त्रैः प्रकृत्यादिविशेषणैरुपाधिभिर्निगूढां। तथा च दर्शयिष्यति। एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ इति। तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रवि-

श्वे॰भा॰ष्टमिति श्रुतेः। यो वेद निहितं गुहायां। इहैव सन्तं न विजानन्ति देवा इति श्रुत्यन्तरं। यः कारणानीति पूर्व्ववत्। अथ वा देवात्मनो द्योतनात्मनः प्रकाशस्वरूपस्य ज्योतिषां ज्योतीरूपस्य प्रज्ञानघनस्वरूपस्य परमात्मनो जगदुदयस्थितिलयनियमनविषयां शक्तिं सामर्थ्यमपश्यन्निति स्वगुणैः स्वव्यष्टिभूतैः सर्व्वज्ञसर्व्वेशित्वादिभिर्निगूढां तत्तद्विशेषरूपेणावस्थितत्वात् स्वरूपेण शक्तिमात्रेणानुपलभ्यमानां। तथा च मानान्तरवेद्यां शक्तिं दर्शयिष्यति।

न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते
न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।
परास्य शक्तिर्व्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति॥

समानमन्यत् कारणं देवात्मशक्तिमिति प्रश्ने परिहारे च ये ये पक्षभेदाः प्रदर्शितास्ते सर्व्वे सङ्गृहीताः। उत्तरत्र सर्व्वेषां प्रपञ्चनादप्रस्तुतस्य प्रपञ्चनायोगात् प्रश्नोत्तरदर्शनाच्च। समासव्यासधारणस्य च विदुषामिष्टत्वात्। तथाचोक्तं।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणमिति। तथा च श्रुत्यन्तरे सकृच्छ्रुतस्य गोपामिति पदस्य व्याख्याभेदः श्रुत्यैव प्रदर्शितः। अपश्यं गोपामित्याह। प्राणा वै गोपा इति। अपश्यन् गोपामित्याह। असौ

श्वे॰भा॰ वा आदित्यो गोपा इति। अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मे-
त्यारभ्य हृदयद्ब्रह्म यद्ब्रह्मेति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति।
सकृच्छ्रुतस्य ब्रह्मपदस्य निमित्तोपादानरूपेणार्थभेदः
श्रुत्यैव दर्शितः। एवं तावत् देवात्मशक्तिं यः कार-
णानि निखिलानि कालात्मना युक्तान्यधितिष्ठत्येक
इति। एकस्याद्वितीयस्य परमात्मनः स्वरूपेण शक्ति-
रूपेण च निमित्तकारणोपादानकारणत्वं मायित्वेने-
श्वररूपत्वं देवतात्मत्वसर्व्वज्ञत्वादिरूपत्वं सत्यज्ञाना-
नन्दाद्वितीयरूपत्वञ्च समासेन श्रुत्यर्थाभ्यामभिहितं॥
इदानीं तमेव सर्व्वात्मानं दर्शयति कार्य्यकारणयो-
रनन्यत्वप्रतिपादनेन। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमिति निदर्शनेनाद्वितीयापूर्व्वानपर-
मेतिनेत्यात्मकवागगोचराशनायाद्यसंस्पृष्टप्रत्यस्तमितभे-
दचित्सदानन्दब्रह्मात्मत्वं प्रदर्शयितुमना अपक्रत्यैव
प्रपञ्चं भ्रान्तामवस्थां प्राप्तस्य परब्रह्मण ईश्वरात्मनः
सर्व्वज्ञत्वापहतपाप्मादिरूपेण देवतात्मना ब्रह्मादिरू-
पेण कार्य्यादिरूपेण वैश्वानरादिरूपेण च मोक्षापेक्षित-
शुद्ध्यर्थां स यदि पितृलोककाम इति विश्वैश्वर्य्यार्थां समां
वा नित्यं शङ्करं वा प्रयाति। साधर्म्येणाविशिष्टत्वेन
मामहं वैष्णवं तथा इत्यादि देवतासायुज्यप्राप्त्यर्थां
वैश्वानरप्राप्त्यर्थाञ्चोपासनार्थामशेषलौकिकवैदिककर्म्म-
प्रसिद्ध्यर्थाञ्च यदि कार्य्यकारणरूपेण स्वरूपेण चित्त-

श्वे॰उ॰तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं
शतार्द्धारं विंशति प्रत्यराभिः ।

श्वे॰भा॰द्रानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मना च व्यवस्थितां स्यात् तदा भोग्यभोक्तृनियन्तृभावे संसारमोक्षयोरभाव एव स्यात्। अधिकारिणोऽभावेन साधनभूतस्य प्रपञ्चस्याभावात् । तत् तदा दातुश्चेश्वरस्याभावात्। तथा संसारादिभूतमीश्वरं दर्शयति । संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति ॥ तथा च संसारमोक्षयोरभाव एव स्यात् । तत्सिद्ध्यर्थं प्रपञ्चाद्यवस्थानं दर्शयति ।

एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाण्डं स उत्पटम् ।
स चेदविन्ददानन्दं न सत्यं नानृतं भवेत् ॥

सनत्सुजातेऽपि एकं पादं नोत्क्षिपति इत्यादि । तथा च श्रुतिः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति तत्र प्रथमेन मन्त्रेण ॥ ३ ॥

सर्व्वात्मानं ब्रह्मचक्रं दर्शयति द्वितीयेन नदीरूपेण । तमेकेति । य एकः कारणानि निखिलानि अधितिष्ठति तमेकनेमिं । योनिः कारणमारभ्य अव्याकृतमाकाशं परमव्योम माया प्रकृतिः शक्तिः तमोऽविद्या छाया अज्ञानं अनृतं अव्यक्तिमित्येवमादिशब्दैरभिलप्यमाना एका कारणावस्था नेमिरिव नेमिः सर्व्वाधारो यस्याधिष्ठातुरद्वितीयस्य परमात्मनस्तमेकनेमिं।

श्वे॰उ॰ अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं
त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहं ॥ ४ ॥

श्वे॰भा॰ त्रिवृतं त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रकृतिगुणैर्वृतं। षोडशको विकारः पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि अन्तोऽवसानं विस्तारसमाप्तिर्यस्यात्मनस्तं षोडशान्तं। अथवा प्रश्नोपनिषदि यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीत्यारभ्य स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामित्यादिनामान्ताः षोडशकला अवसानं यस्येति। अथवा एकनेमिमिति कारणभूताव्याकृतावस्थाऽभिहिता। तत्कार्य्यसमष्टिभूतविराट्सूत्रद्वयं तद्व्यष्टिभूतभूरादिचतुर्द्दशभुवनानि अन्तोऽवसानं यस्य प्रपञ्चात्मनाऽवस्थितस्य तं षोडशान्तं। शतार्द्धारं पञ्चाशत्प्रत्ययभेदविपर्य्यया शक्तिस्तुष्टिसिद्ध्याख्या अरा इव यस्य तं शतार्द्धारं। पञ्च विपर्य्ययभेदाः। तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धतामिस्र इति। शक्तिरष्टाविंशति। तुष्टिर्नवधा। अष्टधा सिद्धिः। एते पञ्चाशत् प्रत्ययभेदाः। तत्र तमसो भेदोऽष्टविधः। अष्टसु प्रकृतिषु स्वात्मना आत्मप्रतिपत्तिविषयभेदेनाष्टविधत्वं। प्रतिपत्तेर्मोहस्य चाष्टविधो भेदः। अणिमादिशक्तिर्मोहः। दशविधो महामोहः। दृष्टानुश्रविकशब्दादिविषयेषु पञ्चसु पञ्चस्वभिनिवेशो महामोहः। दृष्टानुश्रविकभेदेन तेषां दशविधत्वं।

स्वे॰ भा॰ तामिस्रोऽष्टादशविधः। दृष्टानुश्रविकेषु दशसु विषयेष्व-ष्टविधैरैश्वर्य्यैः प्रयतमानस्य तदभिद्वेषो यः क्रोधः स तामि-स्रोऽभिधीयते। अन्धतामिस्रोऽप्यष्टादशविधः। अष्टवि-धैश्वर्य्ये दशसु विषयेषु भोग्यत्वेनोपस्थितेषु अर्द्धभुक्तेषु मृत्युना ह्रियमाणस्य यः शोको जायते महता क्लेशेनैते प्राप्ता न चैते मयोपभुक्ताः। प्रत्यासन्नश्चायं मरणकाल इति सोऽन्धतामिस्र इत्युच्यते। विपर्य्ययभेदा व्याख्याताः। शक्तिरष्टाविंशतिधोच्यते। एकादशेन्द्रियाणां शक्तयः मूकत्वबधिरत्वान्धत्वप्रभृतयो वाह्याः। अन्तःकरणस्य पुरुषार्थयोग्यता तुष्टीनां विपर्य्ययेणाष्टधा शक्तिः। तुष्टि-र्नवधा। प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्यास्तस्रः। विषयो-परमाः पञ्च। कश्चित् प्रकृतिपरिज्ञानात् कृतार्थोऽस्मी-ति मन्यते स पुनः पारिव्राज्यलिङ्गं गृहीत्वा कृतार्थो-ऽस्मीति मन्यते। अपरः पुनः प्रकृतिपरिज्ञानेन किं आश्र-माद्युपादानेन वा किं बहुना कालेनावश्यं मुक्तिर्भवति इति मत्वा परितुष्यति। कश्चित् पुनर्मन्यते विना भा-ग्येन न किञ्चिदपि प्राप्यते। यदि ममास्ति ततो भव-त्येवाऽत्रैव मोच इति परितुष्यति। विषयाणामार्जनमश-क्यमिति उपारम्य तुष्यति। शक्यते द्रष्टुमार्जितुमर्जितस्य रचणमशक्यमिति उपारम्य परि तुष्यति। सातिशयत्वा-दिदोषदर्शनेनोपारम्यापरस्तुष्यति। विषयाः सुतरामे-वाभिलाषं जनयन्ति न च तद्भोगाभ्यासे तृप्तिरुपजायते।

गौ०भा० न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत इति॥

तस्मादलमनेन पुनः पुनरसन्तोषकारणेनोपभोगेनेति। एवं सङ्गदोषदर्शनादुपारम्य कस्यचित् तुष्यति। नानुपहत्य भोग्यान्युपभोगाः सम्भवन्ति। भूतोपघातभोगाच्चाधर्मः। अधर्मान्नरकादिप्राप्तिरिति हिंसादोषदर्शनात् कस्यचिदुपारम्य तुष्यति। प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्यतस्रः। विषयाणामार्जनरक्षणविषयसङ्गहिंसादोषात् पञ्च तुष्टय इति नव तुष्टयो व्याख्याताः। सिद्धयोऽभिधीयन्ते। ऊहशब्दोऽध्ययनमिति। तिस्रः सिद्धयः। दुःखविघातास्तिस्रः। सुहृत्प्राप्तिर्दानमिति सिद्धिद्वयं। ऊहस्तत्त्वं जिज्ञासमानस्य। उपदेशमन्तरेण जन्मान्तरसंस्कारवशात् प्रकृत्यादिविषयं ज्ञानमुत्पद्यते सेयमूहो नाम प्रथमा सिद्धिः। शब्दानामभ्यासमन्तरेण श्रवणमात्राद् यज्ज्ञानमुपपद्यते सा द्वितीया सिद्धिः। अध्ययनं नाम शास्त्राभ्यासाद् यज्ज्ञानमुपपद्यते सा तृतीया सिद्धिः। आध्यात्मिकस्याऽऽधिभौतिकस्याऽऽधिदैविकस्य त्रिविधदुःखस्य व्युदासात् शीतोष्णादिजन्यदुःखसहिष्णोस्तितिक्षोर्यज्ज्ञानमुत्पद्यते तस्याऽऽध्यात्मिकादिभेदात् सिद्धेस्त्रैविध्यं। सुहृदं प्राप्य या सिद्धिर्ज्ञानस्य सा सुहृत्प्राप्तिर्नाम सिद्धिः। आचार्यहितवस्तुप्रदाने या सिद्धिर्विद्यायाः सा दानं नाम सिद्धिः। एवमष्टविधा सिद्धि-

श्वे॰भा॰र्व्विख्याता। एवं विपर्य्यया शक्तिः। तुष्टिसिद्ध्याख्याः पञ्चाशत्प्रत्ययभेदा व्याख्याताः । एवं ब्रह्मपुराणे कल्पोपनिषद्व्याख्यानप्रदेशे षष्टितन्त्राध्याये पञ्चाशत प्रत्ययभेदाः प्रतिपादिताः । अथवा पञ्चाशच्छक्तिरूपिण इति परस्य या शक्तयः पुराणे स्वरूपत्वेनाभिमताः पञ्चाशच्छक्तय अरा इव यस्य तं शताद्धारं। विंशतिप्रत्यरा दशेन्द्रियाणि तेषाञ्च विषया शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवचमादानविहरणोत्सर्गानन्दाः।पूर्व्वोक्तानामराणां प्रत्यरा ये प्रतिविधीयन्ते कीलका अराणां दार्ढ्याय ते प्रत्यरा उच्यन्ते। तैः प्रत्यरैर्य्युक्तं अष्टकैः षड्भिर्युक्तमिति योजनीयं ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति प्रकृत्यष्टकं ॥ त्वक्चर्म्ममांसरुधिरमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रानि धात्वष्टकं । अणिमाद्यैश्वर्य्याष्टकं । धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्याधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याख्या भावाष्टकं । ब्रह्मप्रजापतिदेवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपितृपिशाचा देवाष्टकं । अष्टावात्मगुणा ज्ञेयाः। दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूयाशौचमनायासो मङ्गलमकार्प्पण्यमस्पृहेति गुणाष्टकं षष्ठं । एतैः षड्भिर्युक्तं विश्वरूपैकपाशं स्वर्गपुत्रान्नाद्यादिविषयभेदात्। विश्वरूपं विश्वरूपो नानारूपः॥ एकः काम्याख्यः पाशोऽस्येति विश्वरूपैकपाशः। धर्म्माधर्म्मज्ञानमार्गभेदा अस्येति त्रिमार्गभेदं। द्वयोः पुण्यपाप-

श्वे॰उ॰ पञ्चस्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां
पञ्चप्राणोर्म्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलां ।
पञ्चावर्त्तां पञ्चदुःखौघवेगां
पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्व्वामधीमः ॥ ५ ॥

श्वे॰भा॰ योनिर्निमित्तैकमोहो देहेन्द्रियमनोबुद्धिजात्यादिष्वना-त्मस्वात्माभिमानोऽस्येति द्विनिमित्तैकमोहं । अपश्य-न्निति क्रियापदमनुवर्त्तते । अधीम इत्युत्तरमन्त्रसिद्धं वा क्रियापदं ॥ ४ ॥

पूर्व्वं चक्ररूपेण दर्शितमिदानीं नदीरूपेण दर्श-यति। पञ्चस्रोत इति। पञ्च स्रोतांसि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि अम्बुस्थानानि यस्यास्तां नदीं पञ्चस्रो-तोऽम्बुं । अधीम इति सर्व्वत्र सम्बध्यते । पञ्चयोनिभिः कारणभूतैः पञ्चभूतैरुग्रां वक्राञ्च पञ्चयोन्युग्रवक्रां। कर्म्मे-न्द्रियाणि पाण्यादयो वा ऊर्म्मयो यस्यास्तां। पञ्चबुद्धीनां चक्षुरादिजन्यानामज्ञानामादिकारणं मनः । मनोवृ-त्तिरूपत्वात् सर्व्वज्ञानानां मनो मूलं कारणं यस्याः संसारसरितस्तां॥ तथा च मनसः सर्व्वहेतुत्वं दर्शयति।

मनोविजृम्भितं सर्व्वं यत्किञ्चित् सचराचरं।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं भिन्नोपलभ्यत इति॥

पञ्चशब्दादयो विषया आवर्त्तस्थानीयास्तेषु विष-येषु प्राणिनो निमज्जन्तीति यस्यास्तां पञ्चावर्त्तां। गर्भ-

श्वे॰ उ॰ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते
अस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा
जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥

श्वे॰ भा॰ दुःखजन्मदुःखजरादुःखव्याधिदुःखमरणदुःखानि यस्यास्तां पञ्चदुःखौघवेगां । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्चक्लेशभेदाः पञ्चपर्व्वाण्यस्यास्तां इति । एवं तावन्नदीरूपेण ब्रह्मचक्ररूपेण च कार्य्यकारणात्मकं ब्रह्म सप्रपञ्चमिहाभिहितं ॥ ५ ॥

इदानीमस्मिन् कार्य्यकारणात्मकब्रह्मचक्रे केन वा संसरति केन वा मुच्यत इति संसारमोक्षहेतुप्रदर्शनायाह । सर्व्वाजीवेति ॥ सर्व्वेषामाजीवनमस्मिन्निति सर्व्वाजीवे । सर्व्वेषां संस्था समाप्तिः प्रलयो यस्मिन्निति सर्व्वसंस्थे । बृहन्तेऽस्मिन् हंसो जीवः । हन्ति गच्छत्यध्वानमिति हंस । भ्राम्यते अनात्मभूतदेहादिमात्मानं मन्यमानः सुरनरतिर्य्यगादिभेदभिन्ननानायोनिषु । एवं भ्राम्यमाणः परिवर्त्तत इत्यर्थः । केन हेतुना नानायोनिषु प्रवर्त्तत इति तत्राह । पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वेति । आत्मानं जीवात्मानं प्रेरितारञ्चेश्वरं पृथग्भेदेन मत्वा ज्ञात्वा अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति जीवेश्वरभेददर्शनेन संसारे परिवर्त्तत इत्यर्थः । केन मुच्यत

मु॰उ॰ उद्गीतमेतत् परमन्तु ब्रह्म

श्वे॰भा॰ इत्याह ।॰ जुष्टः सेवितस्तेन ईश्वरेण चित्सदानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मनाहं ब्रह्मास्मीति समाधानं कृत्वेत्यर्थः । तेनेश्वरसेवनादमृतत्वमेति । यस्तु पूर्णानन्दब्रह्मरूपेणात्मानमवगच्छति स मुच्यते । यस्तु परमात्मनोऽन्यमात्मानं जानाति स सम्बध्यत इति । तथा च बृहदारण्यके भेददर्शनस्य संसारहेतुत्वं प्रदर्शितं । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्व्वं भवतीति । तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति ॥

तथा च श्रीविष्णुधर्म्मे ।

पश्यत्यात्मानमन्यन्तु यावद्वै परमात्मनः ।
तावत् स भ्राम्यते जन्तुर्म्मोहितो निजकर्म्मणा ॥
सङ्क्षीणाशेषकर्म्मा तु परं ब्रह्म प्रपश्यति ।
अभेदेनात्मनः शुद्धं शुद्धत्वादक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥

ननु तमेकयोनिमित्यादिना सप्रपञ्चं ब्रह्म प्रतिपादितं । तथा च सत्यहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मप्रतिपत्तावपि सप्रपञ्चस्यैव ब्रह्मण आत्मत्वेनावगमात्तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति सप्रपञ्चब्रह्मप्राप्तिरेव स्यात् । ततश्च प्रपञ्चस्यापरित्यागान्न मोक्षसिद्धिः । ततश्च जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीति मोक्षोपदेशोऽनुपपन्न एवेत्याश-

श्रु॰उ॰ तस्मिंस्त्रयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरञ्च ।

श्वे॰भा॰ इत्याह ॥ उद्गीतमिति ॥ सप्रपञ्चं ब्रह्म यदि स्यात्ततो भव-
त्येव मोक्षाभावः । न त्वेतदस्ति । कस्मात् । यत उद्गीतं गी-
तमुपदिष्टं कार्य्यकारणलक्षणात् प्रपञ्चाद्वेदान्तैः । अन्यदेव
तद्विदितादथो अविदितादधि । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते । अस्थूलमशब्दमस्पर्शं स एष नेति नेतीति ।
ततो यदुत्तरं । अन्यत्र धर्म्मात् । न सन्न चासच्छिव एव
केवलः । तमसः परः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यत्र
नान्यत् पश्यति नान्यद्विजानाति । स भूमा । योऽशनाया-
पिपासे शोकं मोहं जरामत्येति । अप्राणो ह्यमनाः
परतः परः । एकमेवाऽद्वितीयं । वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं । नेह नानास्ति किञ्चन । एकधैवानुद्रष्टव्यं ।
इत्येवमादिषु प्रपञ्चास्पृष्टमेव ब्रह्मावगम्यत इत्यर्थः ।
यत एवं प्रपञ्चधर्म्मरहितं ब्रह्म अत एव परमन्तु ब्रह्म ।
तु शब्दोऽवधारणे । परममेव उत्कृष्टमेव । संसारधर्म्मा-
नास्कन्दितत्वात् । उद्गीतत्वेन ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात् । तं
यथा यथोपासत इति न्यायेन उत्कृष्टब्रह्मोपासनात्
उत्कृष्टमेव फलं मोक्षाख्यं भवत्येवेत्यभिप्रायः ॥ नन्वेवं
तर्हि ब्रह्मणः प्रपञ्चसंस्पृष्टत्वे प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मासंसर्गात्
साङ्ख्यवाद इव प्रपञ्चस्यापि पृथक् सिद्धत्वेन स्वतन्त्रत्वा-
द्वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति पारतन्त्र्याभ्युप-

श्वे॰ उ॰ अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा

श्वे॰भा॰ गमेन मिथ्यात्मोपदेशपूर्व्वकमद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनोपदेशोऽनुपपन्नश्चेत्याशङ्क्याह । तस्मिंस्त्रयमिति ॥ यद्यपि ब्रह्म प्रपञ्चासंस्पृष्टं स्वतन्त्रञ्च तथापि प्रपञ्चो न स्वतन्त्रः। अपि तु तस्मिन्नेव ब्रह्मणि त्रयं प्रतिष्ठितं भोक्ता भोग्यं प्रेरितारमिति । वक्ष्यमाणं भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणं । अजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थप्रयुक्तेति । वक्ष्यमाणं भोक्तृभोग्यरूपं चान्यदेदश्रुतिसिद्धं विराट्सूत्राभ्यां कृतनामरूपकर्म्मविश्वतैजसप्राज्ञजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपस्वरूपं प्रतिष्ठितं रज्ज्वामिव सर्पः । य एतस्मिन् सर्व्वं भोक्त्रादिलक्षणं प्रपञ्चरूपं प्रतिष्ठितं । अत एवास्य भोक्त्रादित्रयात्मकस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्म सुप्रतिष्ठा शोभनप्रतिष्ठा । ब्रह्मणोऽन्यस्य चलनात्मकत्वात् । चलप्रतिष्ठाऽन्यत्र । ब्रह्मणोऽचलत्वाद्ब्राचलप्रतिष्ठा । नन्वेवं तर्हि विकारभूतप्रपञ्चाश्रयत्वेन परिणामित्वाद्दध्यादिवदनित्यं स्यादित्याशङ्क्याह । अक्षरञ्चेति ॥ यद्यपि विकारः प्रपञ्चाश्रयस्तथापि अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं । चशब्दोऽवधारणे। अविनाश्येव ब्रह्म । मायात्मकत्वाद्विकारस्य । विकाराश्रयत्वेऽप्यविनाश्येव कूटस्थं ब्रह्मावतिष्ठत इत्यभिप्रायः। मायात्मकत्वञ्च प्रपञ्चस्य पूर्व्वमेव प्रपञ्चितं । तस्मात् सर्व्वात्मकत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्मकत्वेन

श्वे॰उ॰ लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

श्वे॰भा॰ब्रह्मणः प्रपञ्चासंसर्गात् पूर्णानन्दब्रह्मात्मानं पश्यतो मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थो भवतीत्यर्थः। कथं तर्ह्यात्मानं पश्यतो मोक्षसिद्धिरित्यत आह। अत्रास्मिन्नन्नमयाद्या-नन्दमयान्ते देहविराडाद्यव्याकृतान्ते वा प्रपञ्चे पूर्व्व-पूर्व्वोपाधिप्रविलयेनोत्तरोत्तरमप्यशनायाद्यसंस्पृष्टं वा-चामगोचरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि विश्वा-द्युपसंहारमुखेन लयं गता अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मरूपेणैव स्थिता इत्यर्थः। तत्पराः समाधिपराः। किं कुर्व्वन्ति योनिमुक्ता भवन्ति। गर्भजन्मजरामरणसंसारभया-न्मुक्ता भवन्तीत्यर्थः॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यो ब्रह्मा-त्मनैवावस्थितं समाधिं दर्शयति।

यदर्थमिदमद्वैतमरूपं सर्व्वकारणं
आनन्दममृतं नित्यं सर्व्वभूतेष्ववस्थितं॥
तदेव नान्यधीः प्राप्य परमात्मानमात्मना।
तस्मिन् प्रलीयते त्वात्मा समाधिः स उदाहृतः॥
इन्द्रियाणि वशीकृत्य यमादिगुणसंयुतः।
आत्ममध्ये मनः कुर्य्यादात्मानं परमात्मनि॥
परमात्मा स्वयं भूत्वा न किञ्चिच्चिन्तयेत्ततः।
तदा तु लीयते तस्मिन् प्रत्यगात्मन्यखण्डिते॥
प्रत्यगात्मा स एव स्यादित्युक्तं ब्रह्मवादिभिरिति॥७॥

मू॰उ॰ संयुक्तमेतत् क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्तं भरते

श्वे॰भा॰ नन्वद्वितीये परमात्मन्यभ्युपगम्यमाने जीवेश्वरयोरपि विभागाभावात् लीना ब्रह्मणि जीवानां ब्रह्मैकत्वपरत्वश्रुतिरनुपपन्नैवेत्याशङ्क्य व्यवहारव्यवस्थायां जीवेश्वरयोरुपाधितो विभागं दर्शयित्वा तद्विज्ञानादमृतत्वं दर्शयति। संयुक्तमेतदिति॥ व्यक्तं विकारजातं अव्यक्तं कारणं तदुभयं क्षरमक्षरञ्च। व्यक्तं क्षरं विनाशि अव्यक्तमक्षरमविनाशि तदुभयं परस्परसंयुक्तं कार्य्यकारणात्मकं विश्वं भरते बिभर्त्ति ईशः ईश्वरः॥ तथाचाह भगवान्।

क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः॥
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति।

न केवलमीश्वरो व्यक्ताव्यक्तं भरते अनीशश्चानीश्वरश्च। स आत्मा अविद्यातत्कार्य्यभूतदेहेन्द्रियादिभिर्बध्यते भोक्तृभावात्। एतदुक्तं भवति। परस्परसंसक्तव्यष्टिसमष्टिरूपईश्वरः। तद्व्यष्टिभूतदेहेन्द्रियात्मकोऽनीशो जीवः। एवं समष्टिव्यष्ट्यात्मकत्वेन जीवपरयोरौपाधिकस्य भेदस्य विद्यमानत्वात्तदुपाध्युपासनद्वारेण निरुपाधिकमीश्वरं ज्ञात्वा मुच्यत इति मोक्षात्मैक्यवादेनानुपपन्नं किञ्चिद्विद्यत इति॥ तथाचौपाधिकमेव भेदं दर्शयति भगवान् याज्ञवल्क्यः।

श्वे॰उ॰ विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभा-
वाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः ॥ ८ ॥

श्वे॰भा॰ आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत्।
तथात्मैको ह्यनेकश्च जलधारेष्विवांशुमान् ॥

तथा च श्रीविष्णुधर्म्मे ॥

परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
चये तस्यात्मपरयोर्व्विभागाभाव एव हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञोऽयं संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवत्या क्षेत्रज्ञोऽयमविद्यया ।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्म त्वात्मनि संस्थितं ॥

तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

तथा च वासिष्ठे योगशास्त्रे प्रश्नपूर्व्वकं दर्शितं ॥

यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संसृतिः कस्य तात स्यान् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ॥
क्षेत्रनाशे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
यथावत् सर्व्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साम्प्रतं ॥

वसिष्ठः ॥

तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संसृतिः कीर्त्यते बुधैः ॥

श्वे॰भा॰ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥
भ्रान्त्या रूढः स एवात्मा जीवसञ्ज्ञः सदा भवेत्॥

तथा च ब्राह्मे पुराणे परस्यैवौपाधिकं जीवादिभेदं दर्शयति॥

कथं तर्ह्यौपाधिकभेदेन बन्धमुक्त्यादिव्यवस्थेत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्व्वकं व्यवस्थां दर्शयति।

एकस्तु सूर्य्यो बहुधा जलाधारेषु दृश्यते।
आभाति परमात्मा च सर्व्वोपाधिषु संस्थितः॥
ब्रह्म सर्व्वशरीरेषु वाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितं।
आकाशमिव भूतेषु बुद्धावात्मा न चान्यथा॥
एवं सति यया बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते।
अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात् संसारबन्धिनी॥
सर्व्वैर्व्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः।
प्रशान्तो व्योमवद्व्यापी चैतन्यात्मा सकृत्प्रभः॥
धूमाभ्रधूलिभिर्व्योम यथा न मलिनीयते।
प्राकृतैरपरामृष्टो विकारैः पुरुषस्तथा॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलैर्धूमादिभिर्युते।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित्॥
यथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिनीकृते।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित्॥

तथा च शुकशिष्यो गौडपादाचार्य्यः॥

श्वे॰ उ॰ ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा-
वजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता ।

श्वे॰भा॰ यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्व्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिरिति ॥
तस्माद्द्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयोर्जीवा-
नाञ्च भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वान्न विशुद्धसत्त्वोपाधेरी-
श्वरस्याविशुद्धोपाधिजीवगताः सुखदुःखमोहाज्ञाना-
दयः ॥ तथा च भगवान् पराशरः ॥
ज्ञानात्मकस्याऽमलसत्त्वराशेरपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्यस्ति समस्तपुंसामज्ञातमस्यास्ति हृदि
स्थितस्येति ॥
नापि जीवान्तरगतसुखदुःखमोहादिना जीवान्तरस्य
बद्धस्य मुक्तस्य वा सम्बन्धः । उपाधितो व्यवस्थायाः
सम्भवात् । अत एकमुक्तौ सर्व्वमुक्तिरिति भवदुक्तस्य
चोद्यस्यानवकाशः ॥ ८ ॥

किञ्चेदमपरं वैलक्षण्यमित्याह । ज्ञाज्ञौ द्वाविति ॥
न केवलं व्यक्ताव्यक्तं भरते ईशो नाप्यनीशः सन्
बध्यते जीवोऽपि तु । ज्ञाज्ञौ ज्ञ ईश्वरः । अज्ञो जीवः ।
तौ । अजौ जातादिरहितौ । ब्रह्मण एवाविकृतस्य
जीवेश्वरात्मनाऽवस्थानात् । तथा च श्रुतिः ।
पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।
पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति ॥

श्वे॰उ॰ अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता
त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

श्वे॰भा॰ एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्चेति च॥ ईशानीशौ छान्दसं ह्रस्वत्वं॥ नन्वद्वैतवादिनो यदि भोक्तृभोग्यलक्षणप्रपञ्चसिद्धिः स्यात् तदा सर्व्वेशः परमेश्वरः। अनीशो जीवः। सर्व्वज्ञः परमेश्वरः। असर्व्वशक्तिर्जीवः। सर्व्वकृत् परमेश्वरः। देहादिविभ्रज्जीवः। सर्व्वात्मा परमेश्वरः। असर्व्वात्मा जीवः। विश्वैश्वर्य्य आप्तकामः परमेश्वरः। अल्पैश्वर्य्योऽनाप्तकामो जीवः। सर्व्वतः पाणिः सहस्रशीर्षा नित्योऽनित्यानामित्यादिना जीवेश्वरयोर्व्विलक्षणव्यवहारसिद्धिः स्यात्। न तद्भोक्त्रादिप्रपञ्चसिद्धिरस्ति। स्वतः कूटस्थापरिणाम्यद्वितीयस्य वस्तुनो भोक्त्रादिरूपत्वाभावात्। नापि परतो ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य भोक्त्रादिप्रपञ्चहेतुभूतस्य वस्त्वन्तरस्याभावात्। वस्त्वन्तरसद्भावे द्वैतहानिरित्याशङ्क्याह। अजा ह्येका भोक्तृ भोग्यार्थयुक्तेति॥ भवेदयमीश्वराद्यविभागः। यदि प्रपञ्चासिद्धिरेव स्यात् सिद्धस्त्वेवं प्रपञ्चः। हि यस्मादर्थे। यस्मादजा प्रकृतिर्न जायत इत्यादिना सिद्धा प्रसवधर्म्मिणि। अजामेकां। मायान्तु प्रकृतिं विद्यात्। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते। माया परा प्रकृतिः। सम्भवाम्यात्ममायया। इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा विश्वजननी देवात्मशक्तिरूपैका स्वविकारभूतभोक्तृभोगभोग्या-

श्वे॰भा॰ र्थप्रयुक्ता ईश्वरनिकटवर्त्तिनी किंकुर्व्वाणाऽवतिष्ठते। तस्मात् सोऽपि मायी परमेश्वरो मायोपाधिसन्निधेस्त-द्वानिव कार्य्यभूतैर्देहादिभिस्तद्वदेव विभक्तएवाऽविभक्त ईश्वरादिरूपेणावतिष्ठते। तस्मादेकस्मिन्नेकरसे परमे-ऽभ्युपगम्यमानेऽपि जीवेश्वरादिसर्व्वलौकिकवैदिकसर्व्वभे-दव्यवहारसिद्धिः। ततस्तयोर्वस्त्वन्तरस्य सद्भावाद् द्वैतवादिप्रसक्तिः। मायाया अनिर्वाच्यत्वेन वस्तुत्वायो-गात्। तथाह।

एषा हि भगवन्माया सदसद्व्यक्तिवर्जितेति॥

यस्मादजैव भोक्त्रादिरूपा तस्मात् तत्स्वीकृतस्य मिथ्या-सिद्धवस्तुत्वं। सम्भवात्। अनन्तश्चात्मा। चशब्दोऽवधा-रणे। अनन्त एवात्मा। अस्यान्तः परिच्छेदो देशतः कालतो वस्तुतोऽपि न विद्यत इति। विश्वरूपो विश्वमस्यैव रूपमि-ति। परस्याविश्वरूपत्वात्। वाचारम्भणं विकारो नामधेय-मिति। रूपस्य रूपिव्यतिरेकेणाभावात् विश्वरूपत्वादप्या-नन्त्यं सिद्धमित्यर्थः। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्माद्विश्वरूपवै-रूप्यलक्षणः परमात्मा इत्येवमादिभिरात्मनो विश्वरूप-त्वमित्यर्थः। यत एवानन्तो विश्वरूप आत्मा अत एव अ-कर्त्ता कर्त्तृत्वादिसंसारधर्म्मरहित इत्यर्थः॥ कदैवमनन्तो विश्वरूपः कर्त्तृत्वादिसकलसंसारधर्म्मवर्जितो मुक्तः पूर्णा-नन्दाद्वितीयब्रह्मरूपेणैवावतिष्ठत इत्यत्राह। त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतदिति। त्रयं भोक्तृभोगभोग्यरूपं। माया-

श्वे॰उ॰ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मनावीशते देव एकः ।
तस्याभिधानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

श्वे॰भा॰ त्मकत्वादधिष्ठानभूतव्यतिरेकेण निवृत्तनिखिलविकल्प-पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मभाक् कर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मवर्जितो वीतशोकः कृतकृत्योऽवतिष्ठत इत्यर्थः। अथवा ज्ञाज्ञाजात्मकजीवेश्वरप्रकृतिरूपत्रयं ब्रह्म यदा विन्दते लभते तदा मुच्यत इति। ब्रह्ममिति मकारान्तं। ब्रह्ममेतु मां मधुमेतु मां ॥ मामिति छान्दसं ॥ जीवेश्वरयोर्विभागं दर्शयित्वा तद्विज्ञानादमृतत्वं दर्शितं भवति ॥९॥

इदानीं प्रधानेश्वरयोर्वैलक्षण्यं दर्शयित्वा तद्विज्ञानादमृतत्वं दर्शयति। क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर इति॥ अविद्यादेर्हरणात् परमेश्वरो हरः। अमृतञ्च तदक्षरं चाऽमृताक्षरममृतं ब्रह्मैव ईश्वर इत्यर्थः । स ईश्वरक्षरात्मानौ प्रधानपुरुषौ ईशते ईष्टे देव एकस्वित्सदानन्दाऽद्वितीयः परमात्मा। तस्य परमात्मनोऽभिध्यानात्। कथं। योजनात्। विश्वानां परमात्मसंयोजनात्। तत्त्वभावादहं ब्रह्मास्मीति भूयश्चासकृत्। यद्वा स्वात्मार्थज्ञाननिष्पत्तिरन्तस्तस्मिन् वाऽर्थज्ञानोदयवेलायां वा विश्वमायानिवृत्तिः। सुखदुःखमोहात्मकाशेषप्रपञ्चरूपमायानिवृत्तिः ॥१०॥

श्वे॰उ॰ ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः

श्वे॰भा॰ इदानीं तद्विदस्तदिति ध्यानात् स्वाज्ञानध्यानकृतं फलभेदं दर्शयति ज्ञात्वा देवमयमहमस्मीति। सर्व्वपाशापहानिः। पाशरूपाणां सर्व्वेषामविद्यादीनामपहानिः। क्षीणैरविद्यादिभिः क्लेशैस्तत्कार्य्यभूतजन्ममृत्युप्रहाणिः। जननमरणादिदुःखहेतुविनाशफलं प्रदर्शितं। ध्याने किञ्चित् क्रममुक्तिरूपं विशेषमाह। तस्य परमेश्वरस्याभिध्यानाद् देहभेदे शरीरभेदोपायोत्तरकालमर्च्चिरादिना देवयानपथा गत्वा परमेश्वरसायुज्यं गतस्य तृतीयं विराड्रूपापेक्षया व्याकृतंपरमव्योमकारणेश्वरावस्थं विश्वैश्वर्य्यलक्षणं भवति। स तत्रैव निर्व्विशेषमात्मानं ज्ञात्वा केवलो निरस्तसमस्तैश्वर्य्यं तदुपाधिसिद्धिरव्याकृतपरमव्योमकारणेश्वरात्मकतृतीयावस्थं विश्वैश्वर्य्यं हित्वा आप्तकाम आत्तकामः पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मरूपोऽवतिष्ठते॥ एतदुक्तम्भवति। सम्यग्दर्शनस्य तथाभूतवस्तुविषयत्वेन निर्व्विषयपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मविषयत्वाद्विज्ञानानन्तरमविद्यातत्कार्य्यप्रहाणेन पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मस्वरूपोऽवतिष्ठते। ध्यानस्य पुनः सहसा न निराकारे बुद्धिः प्रवर्त्तत इति। सविशेषब्रह्मविषयत्वात्। तं यथा यथोपासत इति न्यायेन सविशेषविश्वैश्वर्य्यलक्षणब्रह्मप्राप्त्या विश्वैश्वर्य्यमनुभूय निर्व्विशेषपूर्णानन्दब्रह्मात्मानं ज्ञात्वा

44370

श्वे॰उ॰ क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।
तस्याऽभिध्यानात्तृतीयं

श्वे॰भा॰ केवलात्मकामो वाऽऽप्तासेषपुमर्थो मुक्तो भवति॥ तथा शिवधर्म्मोत्तरे ज्ञानध्यानयोर्विश्वैश्वर्य्यलक्षणं केवलात्माप्तकामलक्षणञ्च फलं दर्शयति।

ध्यानादैश्वर्य्यमतुलमैश्वर्य्यात् सुखमुत्तमं।

ज्ञानेन तत् परित्यज्य विदेहो मुक्तिमाप्नुयादिति॥

तथा च दहरादिसविशेषसगुणोपासकानां स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिना विश्वैश्वर्य्यलक्षणं फलं दर्शयति। तथा च प्रश्नोपनिषदि। यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत" स तेजसि सूर्य्ये सम्पन्न इत्यादिना परमपुरुषमभिध्यायतोऽर्चिरादिमार्गोपदेशपूर्व्वकं। स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति ब्रह्मलोकं गतस्य तत्रैव सम्यग्दर्शनलाभं दर्शयित्वा तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं वेत्तीति सम्यग्दर्शनेन मोक्ष उपदिष्टः तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति विदुषोऽर्चिरादिगमनं विना इहैवाऽमृतत्वप्राप्तिं दर्शयति॥ अथाकामयमान इत्यारभ्य न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिना विनैवोत्क्रान्तिं विदुषो मोक्ष उपदिष्टः। उदस्मात् प्राणाः क्राम-

श्रु॰उ॰ देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः ॥ ११ ॥

श्वे॰भा॰ स्यहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति प्रश्नपूर्व्वकमुक्तान्यभावो दर्शितः। तथा च ब्राह्मे पुराणे जीवन्मुक्तिं गत्यभावं दर्शयति ॥

यस्मिन् काले स्वमात्मानं योगी जानाति केवलं।
तस्मात् कालात् समारभ्य जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चित् स्यादन्यत्र गमनं क्वचित्।
स्थानं पराङ्मुखमपरं यत्र गच्छन्ति योगिनः॥
अज्ञानबन्धभेदस्तु मोक्षो ब्रह्मलयस्त्विति ॥

तथा लैङ्गे विदुषो जीवन्मुक्तिं दर्शयति ॥

इह लोके परे चैव कर्त्तव्यं नास्ति तस्य वै।
जीवन्मुक्तो यतस्तस्मात् ब्रह्मवित् परमार्थतः ॥

शिवधर्म्मोत्तरे ॥

वाञ्छात्ययेऽपि कर्त्तव्यं किञ्चिदस्य न विद्यते।
इहैव स विमुक्तः स्यात् सम्पूर्णः समदर्शनः ॥

तस्मादुपासको देहादुत्क्रम्याऽर्च्चिरादिना देवयानेन विश्वैश्वर्य्यं ब्रह्म प्राप्य विश्वैश्वर्य्यमनुभूय तत्रैव केवलं प्रत्यस्तमितभेदपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मानं ज्ञात्वा केवलमात्मकामो मुक्तो भवति विद्वान्। निर्व्विशेषपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मविज्ञानादशेषगन्तृगन्तव्यगमनादिभेदप्रत्यस्तमयाद्विनैवोत्क्रान्तिं देवयानं ब्रह्मज्ञानसमनन्तरं

मू॰उ॰ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

श्वे॰भा॰ जीवन्मुक्तो ब्रह्मज्ञानसमनन्तरं ब्रह्मानन्दमनुभूयात्मरतिरात्मतृप्त आत्मनैवान्तःसुखोऽन्तरारामोऽन्तर्ज्योतिरात्मक्रीड आत्मरतिरात्ममिथुन आत्मानन्द इहैव स्वाराज्ये भूम्नि स्वे महिम्न्यमृतोऽवतिष्ठते। तद्धेतुत्वाद्बाह्यविषयपरित्यागेन ब्रह्मण्याधाय वाङ्मनःकामनिष्पाद्यं श्रौतस्मार्त्तलक्षणं कर्म्म कृत्वा विशुद्धसत्त्वो योगारूढो भूत्वा शमादिसाधनसम्पन्नः॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥
एवं युञ्जन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते॥
सर्व्वभूतस्थमात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्व्वत्र समदर्शनः॥
समं पश्यन् हि सर्व्वत्र समवस्थितमीश्वरं।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं॥१२॥

यस्माज् ज्ञानान्तरं परमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात् एतज्ज्ञेयमिति॥ एतत् प्रकृतं केवलात्माकाशब्रह्मरूपं नित्यं नियमेन ज्ञेयं किमन्यान्यसंस्थं न स्वात्मस्थं ज्ञेयं नानात्मनि॥ ब्राह्मे श्रूयते।

श्वे०उ० भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ १२ ॥

श्वे०भा० तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति ॥

तथा च शिवधर्म्मोत्तरे योगिनामात्मनि स्थितिः ॥

शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।
आत्मस्थं यः परित्यज्य वहिस्थं यजते शिवं ॥
हस्तस्थं पिण्डमुत्सृज्य लिह्यात् कूर्परमात्मनः ।
सर्व्वत्रावस्थितं शान्तं न पश्यन्तीह शङ्करं ॥
ज्ञानचक्षुर्व्विहीनत्वादन्धः सूर्य्यं यथोदितं ।
यः पश्येत् सर्व्वगं शान्तं तस्याध्यात्मस्थितः शिवः ॥
आत्मस्थं ये न पश्यन्ति तीर्थे मार्गन्ति ते शिवं ।
आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य वहिस्तीर्थादि यो व्रजेत् ॥
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गति ॥

अथवा एतद्यदपरोक्षं प्रत्यगात्मरूपं तन्नित्यमविनाशि स्वे महिम्नि स्थितं ब्रह्मैव ज्ञेयं। कस्मात्। हिशब्दो यस्मादर्थे। तस्मान्नातः परं वेदितव्यमस्ति किञ्चिदपि। श्रूयते च बृहदारण्यके। तदेतत् पदनीयमस्य सर्व्वस्य यदयमात्मेति ॥ कथमेतज् ज्ञेयमित्याह। भोक्ता जीवो भोग्यमितरत्। सर्व्वप्रेरिताऽन्तर्य्यामी परमेश्वरः। तदेतत्त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मैवेति। भोक्ताद्यशेषभेदप्रपञ्च विलापनेनैव निर्व्विशेषं ब्रह्मात्मानं जानीयादित्यर्थः ॥

श्वे॰उ॰ वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्ति-
र्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

श्वे॰भा॰ तथा चोक्तं कावषेयगीतायां ॥

त्यक्त्वा सर्व्वविकल्पांश्च स्वात्मस्थं निश्चलं मनः ।

कृत्वा शान्तो भवेद्योगी दग्धेन्धन इवानलः ॥

तथा च श्रीविष्णुपुराणे ॥

तस्यैव कल्पनाहीनस्वरूपग्रहणं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्पाद्यः समाधिः सोऽभिधीयत इति॥

तदानीमोमित्येतेनाक्षरेण परम्पुरुषमभिध्यायीत। ओमि-त्यात्मानं युञ्जीत। ओमित्यात्मानं ध्यायीतेतिश्रुतेः॥१२॥

आत्मानमन्विष्य पराभिध्याने प्रणवस्य नियमाभिध्यानाकुलेन प्रणवं दर्शयति । वह्नेर्यथेति ॥ वह्नेर्यथा योनिगतस्य अरणिगतस्य मूर्त्तिः स्वरूपं न दृश्यते मथनात् प्राङ् नैव च लिङ्गस्य सूक्ष्मदेहस्य विनाशः स एवाऽरणिगतोऽग्निर्भूयः पुनः पुनरिन्धनयोनिना मथनेन गृह्यः। योनिशब्दोऽत्र कारणवचनः। इन्धनेन कारणेन पुनः पुनर्म्मथनाद्गृह्यः। तद्वोभयं। इवार्थो वाशब्दः। तद्वोभयं तदुभयमिव मथनात् प्राङ् न गृह्यते मथनेन च गृह्यते। तद्वदात्मा वह्निस्थानीयः प्रणवेनोत्तरारणिस्थानीयेन मथनाद्गृह्यते देहे अधरारणिस्थानीये॥१३॥

श्वे॰उ॰ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिं ।
ध्याननिर्म्मथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढवत् ॥१४॥
तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि-
राप: स्रोत:स्वरणीषु चाग्नि: ।
एवमात्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥
सर्व्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितं ।

श्वे॰भा॰ तदेव प्रपञ्चयति । स्वदेहेति ॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा अधरारणिं ध्यानेन निर्म्मथनं तस्य निर्म्मथनस्याऽभ्यासाद् देवं ज्योतीरूपं प्रपश्यन्निगूढाग्निवत् ॥ १४ ॥

उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्ने दृष्टान्तान् बहून् दर्शयति । तिलेष्विति ॥ तिलेषु यन्त्रपीडनेन तैलं गृह्यते दधिमथनेन सर्पिरिव । आप: स्रोत:सु नदीषु भूखननेन । अरणीषु चाग्निर्म्मथनेन । एवमात्मात्मनि स्वात्मनि गृह्यते । असौ मननात्मभूतदेहादिषु अन्नमयाद्यशेषोपाधिप्रविलापनेन निर्व्विशेषे पूर्णानन्दे स्वात्मन्येवावगम्यत इत्यर्थ: ॥ केन तर्हि पुरुषेणात्मा आत्मन्येव गृह्यत इत्याह।सत्येन यथा भूतहितार्थवचनेन भूतहितेन।सत्यं भूतहितं प्रोक्तमिति स्मरणात् । तपसा इन्द्रियमनसामैकाग्र्यलक्षणेन । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमन्तप इति स्मरणात् । एनमात्मानं योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

कथमेनमनुपश्यतीत्यत आह ॥ सर्व्वव्यापीति ॥ सर्व्वं

श्वे०उ० आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं ।
तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

श्वे०भा० प्रकृत्यादिविशेषान्तं व्याप्यावस्थितं न देहेन्द्रियाद्यध्यात्ममात्रावस्थितमात्मानं । क्षीरे सर्पिरिव सारत्वेन निरन्तरतया आत्मत्वेन सर्व्वेष्वर्पितमात्मविद्यातपोमूलं कारणं । श्रूयते च । एष ह्येव साधुकर्म्म कारयति । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति त इति । अथ वा आत्मविद्या च तपश्च यस्यात्मलाभे मूलहेतुरिति ॥ तथा च श्रुतिः । विद्ययाऽमृतमश्नुतेऽविद्यया मृतं । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति च । ब्रह्म उपनिषत्परं उपनिषत्समस्मिन् परं श्रेय इति । यः सत्यादिसाधनसंयुक्त एनं सर्व्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितं आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं अनुपश्यति चैनं सर्व्वगतब्रह्मात्मदर्शिनामात्मन्येव गृह्यते नासत्यादियुक्तेनापरिच्छिन्नब्रह्मात्मयाथात्म्येना । श्रूयते च । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्य्येण नित्यं । न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ द्विर्व्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमच्छङ्करभगवत्प्रणीते श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ हरिः ॐ ॥

हरिः ॐ ॥

श्वे॰उ॰ युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥
अग्निं ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत् ॥ १ ॥

श्वे॰भा॰ ध्यानमुक्तं ध्याननिर्मथनाभ्यासाद् देवं पश्येन्निगूढवदिति परमात्मदर्शनोपायत्वेन इदानीं तदपेक्षितसाधनविधानार्थं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तत्सिद्ध्यर्थं सवितारमाशास्ते । युञ्जान इति ॥ युञ्जानः प्रथमं मनः । प्रथमं ध्यानारम्भे मनः परमात्मनि संयोजनया धिय इतरानपि प्राणान् । प्राणा वै धिय इति श्रुतेः । अथवा धियः वाह्यविषयज्ञानानि । किमर्थं । तत्त्वाय तत्त्वमर्हणाय सविता धियो वाह्यविषयज्ञानाद् अग्निं तस्य ज्योतिःप्रकाशं निचाय्य दृष्ट्वा पृथिव्या अधि अस्मिन् शरीरे आभरत् आहरत् । एतदुक्तं भवति ज्ञाने प्रवृत्तस्य मम वाह्यविषयज्ञानादुपसंहृत्य परमात्मन्येव संयोजयितुमनुग्राहकदेवतात्मनामग्न्यादीनां यत् सर्व्ववस्तुप्रकाशसामर्थ्यं तत्सर्व्वमस्मद्वागादिषु सम्पादयेत् सविता यत्प्रसादादवाप्यते योग इत्यर्थः । अग्निशब्द इतरासामप्यनुग्राहकदेवतानामुपलक्षणार्थः ॥ १ ॥

श्वे॰ उ॰ युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥
युक्त्वाय मनसा देवान् सुवर्य्यतो धिया दिवं ।
बृहज्ज्योतिःकरिष्यतःसविताप्रसुवाति तान् ।
[॥ ३ ॥

श्वे॰भा॰ युक्तेनेति ॥ यदा तत्त्वाय मनो योजयन्ननुग्राहकशक्त्याधानेन देहेन्द्रियदार्ढ्यं करोति तदा युक्तेन सवित्रा परमात्मनि संयोजितेन मनसा वयं तस्य देवस्य सवितुः सवेऽनुज्ञायां सत्यां स्वर्गेयाय स्वर्गप्राप्तिहेतुभूताय ध्यानकर्म्मणि यथासामर्थ्यं प्रयतामहे परमात्मवचनोऽत्र स्वर्गशब्दः तत्प्रकरणात् तस्यैव सुखरूपत्वात् तदंशत्वाच्चेतरस्य सुखस्य। तथा च श्रुतिः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति ॥ २ ॥

युक्त्वायेति ॥ पुनरपि सोऽप्येवं करोत्विति प्रार्थना। युक्त्वाय योजयित्वा देवान् मनआदीनि करणानि तेषां विशेषणं। स्वः स्वर्गं सुखं पूर्णानन्दब्रह्म यत इति द्वितीयाबहुवचनं। नः पूर्णानन्दब्रह्म गच्छतो न शब्दादिविषयान् । पुनरपि विशेषणान्तरं धिया सम्यग्दर्शनेन दिवं द्योतनस्वभावचैतन्यैकरसं हृदन् महद् ब्रह्मज्योतिःप्रकाशं करिष्यतः पूर्णानन्दब्रह्माविष्करिष्यतः । अत्र द्वितीयाबहुवचनं। सविता प्रसुवाति तान् तानि कर-

श्वे॰उ॰ युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुना विदेक इन्
मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

श्वे॰भा॰ णानि । यथा करणानि विषयेभ्यो निवृत्तानि आत्माभिमुखानि आत्मप्रकाशमेव तथानुजानातु सवितेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्यैवमनुजानतो महता परितुष्टिः कर्त्तव्येत्याह । युञ्जत इति ॥ युञ्जते योजयन्ति ये विप्रा मन उत युञ्जते धिय इतराण्यपि करणानि । धीहेतुत्वात् करणेषु धीशब्दप्रयोगः । तथा च श्रुत्यन्तरं । यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सहेति । विप्रस्य विशेषणव्याप्तस्य बृहतो महतो विपश्चितः सर्व्वज्ञस्य देवस्य सवितुर्मही महती परिष्टुतिः कर्त्तव्या । कैर्विप्रैः । पुनरपि विशिनष्टि । वि होत्रा दधे । होत्राः क्रिया यो विदधे वयुनावित् प्रज्ञावित् सर्व्वज्ञानात् साक्षिभूत एषोऽद्वितीयः । ये विप्रा मनआदिकरणानि विषयेभ्य उपसंहृत्यात्मन्येव योजयन्ति तैर्विप्रस्य बृहतो विपश्चितो महती परिष्टुतिः कर्त्तव्या । होत्रा दधे वयुनाविदेकः सविता ॥ ४ ॥

श्वे०उ० युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभि
विश्लोका यन्ति पथ्येव सूराः ।
शृण्वन्ति विश्वे अमृतस्य पुत्रा
आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥
अग्निर्यत्राभि मथ्यते वायुर्यत्राभि युज्यते ।
सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र सञ्जायते मनः ॥ ६ ॥

श्वे०भा० किञ्च ॥ युजे वामिति ॥ युजे वां समादधे वां युवयोः कारणानुग्राहकयोः सम्बन्धि प्रकाशत्वेन तत् प्रकाशितं ब्रह्मेत्यर्थः । अथवा वामिति बहुवचनार्थे युष्माकं कारणभूतं ब्रह्म पूर्व्यं पूर्व्वं चिरन्तनं युजे समादधे । नमोभिर्न्नमस्कारैश्चित्तप्रणिधानादिभिः । एष एवंसमादधानस्य मम श्लोका यन्ति कीर्त्तितव्या यन्ति विविधमेत्य पथ्येव सूराः । पथि सन्मार्गे । अथवा पथ्या कीर्त्तिरित्येतद्वाक्यं प्रार्थनारूपं शृण्वन्तु विश्व अमृतस्य ब्रह्मणः पुत्राः सूरात्मनो हिरण्यगर्भस्य । के ते । ये धामानि दिव्यानि दिविभवान्यातस्थुरधितिष्ठन्ति ॥ ५ ॥

युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिना सवित्रादिप्रार्थना प्रतिपादिता । यस्तु पुनः प्रार्थनां कृत्वा तैरनुज्ञातः सन् योगे प्रवर्त्तते स भोगहेतोः कर्म्मण्येव प्रवर्त्तत इत्याह । अग्निर्यत्रेति ॥ अग्निर्यत्राभिमथ्यते अरणिमथनतत्साधनादौ । वायुर्यत्र प्रवर्ग्यादौ । पवित्रप्रेरितः शब्दम-

श्वे॰उ॰ सवित्रा प्रसवेन जुषेत ब्रह्म पूर्व्यं ।

श्वे॰भा॰ भिव्यक्तं करोति । सोमो यत्र दशापवित्रात् पूर्य्यमानो ऽतिरिच्यते तत्र कृतौ सञ्जायते मनः । यस्मादननुज्ञातस्य तस्य भोगहेतोः कर्म्मण्येव प्रवृत्तिः तस्मात् ॥ ६ ॥

सवित्रेति ॥ सवित्रा प्रसवेन सवितृप्रसवेनेति यावत् । जुषेत सेवेत ब्रह्म पूर्व्यं चिरन्तनं । तस्मिन् ब्रह्मणि योनिष्ठां समाधिलक्षणां क्षणवसे कुरुष्व । एवं कुर्व्वतो मम किं ततो भवतीत्याह । न हि ते पूर्व्वं स्मार्त्तं कर्म्म दृष्टं श्रौतञ्च कर्म्माक्षिपन् न पुनर्भोगहेतोर्बध्नाति । ज्ञानाग्निना सबीजस्य दग्धत्वात् । उक्तञ्च । यथैषिका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति । ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति चेति । अग्निर्यत्राभिमथ्यत इत्यत्राऽपरा व्याख्या । अग्निः परमात्मा । अविद्यातत्कार्य्यस्य दाहकत्वात् । उक्तञ्च । अहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति । यत्र यस्मिन् पुरुषे मथ्यते स्वदेहमरणिं कृत्वेत्यादिना पूर्व्वोक्तध्याननिर्म्मथनेन वायुर्यत्राऽभियुज्यते शब्दमव्यक्तं करोति रेचकादिकरणात् । सोमो यत्रातिरिच्यतेऽनेकजन्मसेवया तत्र तस्मिन् यज्ञदानतपःप्राणायामसमाधिविशुद्धान्तःकरणे सञ्जाते परिपूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्माकारं समुत्पद्यते नान्यत्राऽशुद्धान्तःकरणे । उक्तञ्च ।

मू॰उ॰तत्र योनिं कृण्वसे न हि ते पूर्वमक्षिपत्॥७॥
त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य ।

शं॰भा॰ प्राणायामविशुद्धात्मा यस्मात् पश्यति तत् परं ।
तस्मान्नातःपरं किञ्चित् प्राणायामादिति श्रुतिः ॥
अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये ।
तत् क्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः॥
जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमादिभिः।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥

तस्मात् प्रथमं यज्ञाद्यनुष्ठानं ततः प्राणायामादि ततः समाधिः ततो वाक्यार्थज्ञाननिष्पत्तिः ततः कृतकृत्यतेति ॥ ७ ॥

तत्र योनिं कृण्वस इत्युक्तं कथं योनिकारणमित्याशङ्क्य तत्प्रकारं दर्शयति। त्रिरुन्नतमिति ॥ त्रीण्युन्नतानि उरोग्रीवशिरांसि उन्नतानि यस्मिन् शरीरे त्रिरुन्नतं संस्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनश्चक्षुरादीनि मनसा सन्निवेश्य सन्नियम्य ब्रह्मैवोडुपस्तरणसाधनं तेन ब्रह्मोडुपेन ब्रह्मशब्दं प्रणवं वर्णयन्ति। तेनोडुपस्थानीयेन प्रणवेन काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते। तेनोपसंहृत्य तेन प्रतरेत अतिक्रमेद्विद्वान् ब्रह्मस्रोतांसि संसारसरितः। स्वाभाविक्यविद्याकामकर्म्मप्रवर्त्तितानि

श्वे॰उ॰ ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्

श्वे॰भा॰ भयावहानि प्रेततिर्य्यगूर्ध्वप्राप्तिकराणि पुनरावृत्तिभाञ्जि प्राणायामक्षयितमनोमलस्य चित्तं ब्रह्मणि स्थितम्भवतीति प्राणायामो निर्द्दिश्यते। प्रथमं नाडिशोधनं कर्त्तव्यं। ततः प्राणायामेऽधिकारः। दक्षिणनासिकापुटमङ्गुल्याऽवष्टभ्य वामेन वायुं पूरयेद् यथाशक्ति। ततोऽनन्तरमुत्सृज्यैव दक्षिणेन पुटेन समुत्सृजेत्। सव्यमपि धारयेत्। पुनर्दक्षिणेन पूरयित्वा सव्येन समुत्सृजेद् यथाशक्ति। त्रिःपञ्चकृत्वो वैवमभ्यस्यतः सवनचतुष्टयमपररात्रे मध्याह्ने पूर्व्वरात्रे ऽर्द्धरात्रे च पक्षान् मासाद्विशुद्धिर्भवति। त्रिविधः प्राणायामो रेचकः पूरकः कुम्भक इति। तदेवाह।

ईप्सितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि।
प्राणायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत्॥
मृद्वासने कुशान् सम्यगास्तीर्य्यामृतमेव च।
लम्बोदरञ्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः॥
तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करं।
समग्रीवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि नासाग्रन्यस्तलोचनः।
अतिभुक्तमभुक्तञ्च वर्जयित्वा प्रयत्नतः॥
नाडीसंशोधनं कुर्य्यादुक्तमार्गेण यत्नतः।

शे॰भा॰ वृथा क्लेशो भवेत् तस्य तच्छोधनमकुर्व्वतः ॥
नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितानितं ।
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं विन्दुसंयुतं ॥
विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ।
इडया पूरयेद्वायुं वाह्यं द्वादशमात्रकैः ॥
ततोऽग्निं पूर्व्ववद् ध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतं ।
रषष्ठं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितं ॥
ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
पुनः पिङ्गलया पूर्य्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥
तद्वद्विरेचयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्व्वत्सरञ्चापि त्रिचतुर्म्मासमेव वा ॥
गुरुणोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत् ।
प्रातर्म्माध्यन्दिने सायं स्नात्वा षट्कृत्व आचरेत् ॥
सन्ध्यादिकर्म्म कृत्वैवं मध्यरात्रेऽपि नित्यशः ।
नाडीशुद्धिमवाप्नोति तच्चिह्नं दृश्यते पृथक् ॥
शरीरलघुता दीप्तिर्जठराग्निविवर्द्धनं ।
नादाभिव्यक्तिरित्येतल्लिङ्गं तच्छुद्धिसूचनं ॥
शुद्ध्यन्ति न जपैस्तेन: सर्व्वशुद्धेरचेतवः ।
प्राणायामं ततः कुर्य्याद्रेचपूरककुम्भकैः ॥
प्राणापानसमायोगः प्राणायामः प्रकीर्त्तितः ।

प्रणवत्र्यात्मकं गार्गि रेचपूरककुम्भकं ॥
तदेतत् प्रणवं विद्धि तत्स्वरूपं ब्रवीम्यहं ।
यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः ॥
तयोरन्तं तु यद्गार्गि वर्गपञ्चकपञ्चमं ।
रेचकं प्रथमं विद्धि द्वितीयं पूरकं विदुः ॥
तृतीयं कुम्भकं प्रोक्तं प्राणायमस्त्रिरात्मकः ॥
त्रयाणां कारणं ब्रह्म भारूपं सर्व्वकारणं ।
रेचकः कुम्भको गार्गि सृष्टिस्थित्यात्मकावुभौ ॥
कुम्भकस्तथ संहारः कारणं योगिनामिह ।
पूरयेत् षोडशैर्मात्रैरापादतलमस्तकं ॥
मात्रैर्द्वात्रिंशकैः पश्चाद्रेचयेत् सुसमाहितः ।
सम्पूर्णकुम्भवद्वायुर्मो यथा मूर्द्धदेशतः ॥
कुम्भकं धारणं गार्गि चतुःषष्ट्या तु मात्रया ।
ऋषयस्तु वदन्त्यन्ये प्राणायामपरायणाः ॥
पवित्रभूताः पूतान्ताः प्रभञ्जनजये रताः ।
तत्रादौ कुम्भकं कृत्वा चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
रेचयेत् षोडशैर्मात्रैर्नासेनैकेन सुन्दरि ।
तयोश्च पूरयेद्वायुं शनैः षोडशमात्रया ॥
प्राणस्यायमनन्त्वेवं वशं कुर्य्याज्जयी वशः ।
पञ्च प्राणाः समाख्याता वायवः प्राणमाश्रिताः ॥
प्राणो मुख्यतमस्तेषु सर्व्वप्राणभृतां सदा ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये हृदये नाभिमण्डले ॥

श्वे॰उ॰ प्राणान् प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः
क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥
समे शुचौ शर्कराविह्निवालुका-

श्वे॰भा॰ पादाङ्गुष्ठाश्रितं चैव सर्व्वाङ्गेषु च तिष्ठति।
नित्यं षोडशसङ्ख्याभिः प्राणायामं समभ्यसेत्॥
मनसा प्रार्थितं याति सर्व्वप्राणजयी भवेत्।
प्राणायामैर्द्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान्॥
प्रत्याहाराच्च संसर्गं ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्।
प्राणायामशतं कृत्वा यः करोति दिने दिने॥
मातापितृगुरुघ्नोऽपि त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥ ८॥

तदेतदाह॥ प्राणानित्यादिना॥ प्राणान् प्रपीड्य देहयुक्तो नात्यश्नत इति श्लोकोक्तास्चेष्टा यस्य स संयुक्तचेष्टः। क्षीणे शक्तिहान्या तनुत्वं गते मनसि नासिकायाः पुटाभ्यां शनैः शनैरुत्सृजेन् न मुखेन। मुखेन मुक्ताभ्यां वायुं प्रतिष्ठाप्य शनैर्न्नासिकयोत्सृजेदिति। उद्दामाश्वैः युक्तं रथान्तरमिव मनने मनो धारयेताऽप्रमत्तः प्रणिहितात्मा च॥ ९॥

समेति॥ समे निम्नोन्नतरहिते देशे। शुचौ शुद्धे। शर्कराविह्निवालुकाविवर्जिते। शर्कराः क्षुद्रोपलाः। वालु-

श्वे॰उ॰ विवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने
गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
नीहारधूमार्कानिलानलानां
खद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनां ।
एतानि रूपाणि पुरःसराणि
ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥ ११ ॥

श्वे॰भा॰कासचूर्णं । तथा शब्दजलाश्रयादिभिः । शब्दः कलहादिध्वनिः । जलं सर्व्वप्राण्युपभोग्यं । मण्डप आश्रयः । मनोऽनुकूले मनोरमे चक्षुःपीडने प्रतिपाद्याभिमुखे । छान्दसो विसर्गलोपः । गुहानिवाताश्रयणे गुहायामेकान्ते निवाते समाश्रित्य प्रयोजयेत् प्रयुञ्जीत चित्तं परमात्मनि ॥ १० ॥

इदानीं योगमभ्यस्यतोऽभिव्यक्तिचिह्नानि वक्ष्यन्ते नीहार इत्यादिना ॥ नीहारस्तुषारः । तद्वत् प्राणैः समा चित्तवृत्तिः प्रवर्त्तते ततो धूम इवाभाति । ततोऽर्क इवाभाति । ततो वह्निरिवाऽत्युष्णो वायुः प्रकाशदहनः प्रवर्त्तते । वाह्यवायुरिव सङ्क्षुभितो बलवान् विजृम्भते । कदाचित् खद्योतखचितमिवान्तरिक्षमालक्ष्यते । विद्युदिव रोचिष्णु प्रवर्त्तते । शुद्धस्फटिकाकृतिः कदाचित पूर्णशशिवत । एतानि रूपाणि योगे क्रियमाणे ब्रह्म-

श्वे॰ उ॰ पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न दुःखं
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं ॥ १२ ॥
लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं
वर्णप्रसादाः स्वरसौष्ठवञ्च ।
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं
योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥

श्वे॰ भा॰ ण्याविष्क्रियमाणे निमित्ते पुरःसराण्यग्रगामीनि । तथा परमयोगसिद्धिः ॥ ११ ॥

पृथ्वीति । पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे पृथिव्यादीनि भूतानि द्वन्द्वैकवद्भावेन निर्दिश्यन्ते । तेषु पञ्चसु भूतेषु समुत्थितेषु पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्त इत्यस्य व्याख्यानं । कः पुनर्योगगुणः प्रवर्त्तते । पृथिव्या गन्धः । तथाऽद्भ्यो रसः । एवमन्यत्र ॥ उक्तं ।

ज्योतिष्मती स्पर्शवती तथा रसवती परा ।
गन्धवत्यपरा प्रोक्ता चतस्रस्तु प्रवृत्तयः ॥
आसां योगप्रवृत्तीनां यद्येकापि प्रवर्त्तते ।
प्रवृत्तयोगं तं प्राहुर्योगिनो योगचिन्तकाः ॥१२॥

लघुत्वमिति ॥ न तस्य योगिनो रोगाज् ज्वराद् दुःखममानसं वा भवति । कस्य । प्राप्तस्य योगाग्निमयं

श्वे०उ० यथैव विम्बं मृदयोपलिप्तं
तेजोमयं भ्राजते तत् सुधातं ।
तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही
एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥
यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं
दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।
अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १५ ॥

श्वे०भा० शरीरं । योगाग्निसंप्लुष्टदोषकलापं शरीरं प्राप्तस्य । स्पष्टमन्यत् ॥ १३ ॥

किञ्च । यथैवेति ॥ यथैव विम्बं सौवर्णं राजतं वा मृदयोपलिप्तं मृदादिना मलिनीकृतं पूर्वं पश्चात् सुधातं सुधौतमित्यस्मिन्नर्थे सुधातमिति छान्दसं । अग्न्यादिना विमलीकृतं तेजोमयं भ्राजते । तद्वा तदेव आत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य दृष्ट्वा एको न द्वितीयः कृतार्थो भवते वीतशोकः । परेषां पाठे तद्वत्सतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देहीति । तत्राप्ययमेवार्थः ॥ १४ ॥

कथं ज्ञात्वा वीतशोको भवतीत्याह । यदेति ॥ यदा यस्यामवस्थायामात्मतत्त्वेन स्वेनात्मना । किंविशिष्टेन दीपोपमेन दीपस्थानीयेन प्रकाशस्वरूपेण ब्रह्मतत्त्वं प्रपश्येत् । तुशब्दोऽवधारणे । परमात्मानमात्मनैव जानी-

श्वे॰उ॰ एष हि देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः
पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स विजातः स जनिष्यमाणः
प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥
यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥ श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्वे॰भा॰ यादित्यर्थः । उक्तञ्च । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । कीदृशं । अन्यस्मादजायमानं । ध्रुवं अप्रच्युतस्वरूपं सर्व्वतत्त्वैरविद्यातत्कार्य्यैर्विशुद्धं असंस्पृष्टं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैरविद्यादिभिः ॥ १५ ॥

परमात्मानमात्मतत्त्वेन विजानीयादित्युक्तं तदेव भावयन्नाह । एष हीति ॥ एष एव देवः प्रदिशः प्राच्याद्या दिश उपदिशश्च सर्व्वाः पूर्व्वो हि जातः सर्व्वस्माद्धिरण्यगर्भात्मना स उ गर्भे अन्तर्व्वर्त्तमानः स एव जातः शिशुः स जनिष्यमाणोऽपि स एव सर्व्वांश्च जनान् प्रत्यङ् तिष्ठति सर्व्वप्राणिगतानि मुखानि अस्येति सर्व्वतोमुखः ॥ १६ ॥

इदानीं योगवत् साधनान्तराणि नमस्कारादीनि कर्त्तव्यत्वेन दर्शयितुमाह । यो देव इति ॥ यो विश्वं भुवनं भुवनविरचितं संसारमण्डलमाविवेश । य ओषधीषु

श्वे॰उ॰ य एको जालवान् ईशित ईशिनीभिः
सर्वाँल्लोकानीशित ईशनीभिः ।
य एवैक उद्भवे सम्भवे च
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १ ॥
एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य्य
इमाँल्लोकान् ईशत ईशिनीभिः ।

श्वे॰भा॰ शाख्यादिषु वनस्पतिषु अश्वत्थादिषु तस्मै विश्वात्मने भुवनमूलाय परमेश्वराय नमो नमः । द्विर्व्वचनमादराथं अध्यायपरिसमाप्त्यर्थञ्च ॥१७॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कथमद्वितीयस्य परमात्मन ईशित्रिशितव्यादिभाव इत्याशङ्क्याह । य एक इति ॥ य एकः परमात्मा स जालवान् जालं माया दुरत्ययत्वात् । तथा चाह भगवान् । मम माया दुरत्ययेति । तद्वान् तदस्याऽस्तीति जालवान् मायावीत्यर्थः । ईशते ईष्टे मायोपाधिः सन् । कैरीशिनीभिः स्वशक्तिभिः ॥ तथाचोक्तं । ईशित ईशिनीभिः परमशक्तिभिरिति । कान् सर्व्वाँल्लोकानीशित ईशिनीभिः । कदा उद्भवे विभूतियोगसम्भवे प्रादुर्भावे च एतद्विदुरमृता अमरणधर्म्मा भवन्ति ॥ १ ॥

कस्मात् पुनर्जालवानित्याशङ्क्याह । एको हीति । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादेक एव रुद्रः स्वतो न द्वि-

श्वे॰उ॰प्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति सञ्चुकोपान्तकाले
संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ २ ॥
विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥ ३ ॥

श्वे॰भा॰तीयाय वस्त्वन्तराय तस्थुर्ब्रह्मविदः परमार्थदर्शिनः ॥ उक्तञ्च । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुरिति । य इमाँ-ल्लोकानीशते नियमयति इह ईशिनीभिः । सर्व्वांश्च जनान् प्रति अन्तरः प्रतिपुरुषमवस्थितः । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यर्थः । किञ्च । सञ्चुकोपान्तकाले प्रलयकाले । किं कृत्वा संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपा गोप्ता भूत्वा । एतदुक्तं भवति । अद्वितीयः परमात्मा न चाऽसौ कुम्भकारवदात्मानं केवलं मृत्पिण्डस्थानीय-मुपादानकारणमुपादत्ते किं तर्हि स्वशक्तिविक्षेपं कुर्व्वन् स्रष्टा नियन्ता वाभिधीयत इति उत्तरो मन्त्रः ॥ २ ॥

तस्यैव विराडात्मनावस्थानं तत्स्वरूपं प्रतिपादयति। विश्वतश्चक्षुरिति । सर्व्वप्राणिगतानि चक्षूंष्यस्येति विश्वतश्चक्षुः । अतः स्वेच्छयैव सर्व्वत्र चक्षूरूपादौ सामर्थ्यं विद्यत इति विश्वतश्चक्षुः । एवमुत्तरत्र योजनीयं ।

श्वे० उ० यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ ४ ॥
या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी ।

श्वे० भा० सं बाहुभ्यां धमति संयोजयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां । पक्षिणं धमति द्विपदो मनुष्यादींश्च पतत्त्रैः । किं कुर्व्वन् द्यावापृथिवी जनयन् देव एको विराजं सृष्टवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

इदानीं तस्यैव सूत्रसृष्टिं प्रतिपादयन् मन्त्रदृगभिप्रेतं प्रार्थयते । यो देवानामिति ॥ यो देवानामिन्द्रादीनां प्रभवहेतुरुद्भवहेतुश्च । उद्भवे विभूतियोगः । विश्वस्याधिपो विश्वाधिपः पालयिता । महर्षिः । महांश्चासावृषिश्चेति महर्षिः सर्व्वज्ञ इत्यर्थः । हितं रमणीयमत्युज्ज्वलं ज्ञानं गर्भोऽन्तःसारो यस्य तं जनयामास पूर्व्वं सर्गादौ । स नोऽस्मान् बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु परमपदं प्राप्नुयामिति ॥ ४ ॥

पुनरपि तस्य स्वरूपं दर्शयन्नभिप्रेतमर्थं प्रार्थयते मन्त्रद्वयेन । या ते रुद्र इत्यादि ॥ हे रुद्र तव या शिवा तनूरघोरा । उक्तं तथा च तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्येति । अथवा शिवा शुद्धां अविद्यातत्कार्य्यवि-

श्वे॰उ॰ तया नस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे ।
शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥
ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं
यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढं ।

श्वे॰भा॰ निर्मुक्ता सच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मरूपा न तु घोरा शशिबिम्बमिवाह्लादिनी । अपापकाशिनी स्मृतिमात्राघनाशिनी पुण्याभिव्यक्तिकरी । तया आत्मना नोऽस्मान् शन्तमया सुखतमया पूर्णानन्दरूपया हे गिरिशन्त गिरौ स्थित्वा शं सुखं तनोतीति । अभिचाकशीहि अभिपश्य निरीक्षस्व श्रेयसा नियोजयस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्च । यामिषुमिति । यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्षि धारयसि अस्तवे जने क्षेप्तुं शिवां गिरित्र गिरिं त्रायत इति । तां कुरु मा हिंसीः पुरुषमस्मदीयं जगदपि कृत्स्नं पुरुषं साकारं ब्रह्म प्रदर्शयेत्यभिप्रेतमर्थं प्रार्थितवान् ॥ ६ ॥

इदानीं तस्यैव कारणात्मनावस्थानं दर्शयन् ज्ञानादमृतत्वमाह । ततः परमिति । ततः पुरुषयुक्ताज्जगतः परं कारणत्वात् कार्य्यभूतस्य प्रपञ्चस्य व्यापकमित्यर्थः । अथवा ततो जगदात्मनो विराजः परं । किं तद्ब्रह्म

श्वे॰ उ॰ विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ईशं तं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ ८ ॥

श्वे॰ भा॰ परं बृहन्तं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् परं बृहन्तं महद्ब्रह्मापितात् । यथानिकायं यथाशरीरं । सर्व्वभूतेषु गूढं अन्तरवस्थितं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं सर्व्वमन्तः कृत्वा स्वात्मना सर्व्वं व्याप्याऽवस्थितमीशं परमेश्वरं ज्ञात्वा ऽमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

इदानीमुक्तमर्थं द्रढयितुं मन्त्रदृगनुभवं दर्शयित्वा पूर्णानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मपरिज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नान्येनेति दर्शयति । वेदाहमेतमिति । वेद जाने तमेतं परमात्मानं । अथैतं प्रत्यगात्मानं साक्षिणं । किं । पुरुषं पूर्णं महान्तं सर्व्वात्मत्वात् । आदित्यवर्णं प्रकाशरूपं तमसोऽज्ञानात् परस्तात् तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति मृत्युमत्येति । कस्मादस्मान्नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय परमपदप्राप्तये ॥ ८ ॥

श्वे॰उ॰ यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्
यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ।
वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येक-
स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ॥ ९ ॥
ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं ।
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्य-
थेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १० ॥

श्वे॰भा॰ कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्युच्यते । यस्मादिति ॥ यस्मात् परं पुरुषात् परमुत्कृष्टमपरमन्यन्नास्ति यस्मान्नाणीयोऽणुतरन्न ज्यायो महत्तरं वास्ति वृक्ष इव स्तब्धो निश्चलो दिवि द्योतनात्मनि स्वे महिम्नि तिष्ठत्येकोऽद्वितीयः परमात्मा तेनाऽद्वितीयेन परमात्मना इदं सर्व्वं पूर्णं नैरन्तर्य्येण व्याप्तं पुरुषेण पूर्णेन सर्व्वमिदं सर्व्वं ॥ ९ ॥

इदानीं ब्रह्मणः पूर्व्वोक्तकार्य्यकारणतां दर्शयन् ज्ञानिनाममृतत्वमितरेषाञ्च संसारित्वं दर्शयति । तत इति ॥ तत इदंशब्दवाच्याज्जगत उत्तरतरं कारणं ततोऽप्युत्तरं कार्य्यकारणविनिर्मुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । तदरूपं रूपादिरहितं अनामयं आध्यात्मिकादितापत्रयरहितत्वात् । य एतद्विदुरमृतत्वेनाऽहमस्मीति अमृता

श्वे॰उ॰सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः।
सर्वव्यापी स भगवान् तस्मात् सर्वगतः शिवः
॥ ११ ॥
महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्वस्यैष प्रवर्तकः।
सुनिर्म्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्योतिरव्ययः
॥ १२ ॥

श्वे॰भा॰अमरणत्वधर्म्मास्ते भवन्ति। अथेतरे ये न विदुर्दुःखमेवापियन्ति॥ १०॥

इदानीं तस्यैव सर्व्वात्मत्वं दर्शयति। सर्व्वाननेति॥ सर्व्वाण्याननानि शिरांसि ग्रीवाश्चास्येति सर्व्वाननशिरोग्रीवः। सर्व्वेषां भूतानां गुहायां बुद्धौ शेत इति सर्व्वभूतगुहाशयः। सर्व्वव्यापी स भगवान् ऐश्वर्य्यादिसमष्टिः। उक्तञ्च।

ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षणां भग इतीरणा॥

भगवति यस्मादेवं तस्मात् सर्व्वगतः शिवः॥ ११॥ किञ्च। महानिति॥ महान् प्रभुः समर्थो वै निश्चयेन जगदुदयस्थितिसंहारे सत्त्वस्यान्तःकरणस्यैष प्रवर्त्तकः प्रेरयिता। किमर्थमुद्दिश्य सुनिर्म्मलामिमां स्वरूपावस्थालक्षणां प्राप्तिं परमपदप्राप्तिं ईशान ईशिता। ज्योतिःपरिशुद्धो विज्ञानप्रकाशः। अव्ययोऽविनाशी॥ १२॥

श्वे॰उ॰ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
हृदा मन्वीशो मनसाभिकॢप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलं
॥ १४ ॥

श्वे॰भा॰ अङ्गुष्ठमात्रेति ॥ अङ्गुष्ठमात्रोऽभिव्यक्तिस्थानहृदयसुषिरपरिमाणापेक्षया । पुरुषः पूर्णत्वात् पुरिशयनाद्वा । अन्तरात्मा सर्व्वस्यान्तरात्मभूतः स्थितः । सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः हृदयस्थेन मनसाऽभिगुप्तः । मन्वीशो ज्ञानेशः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । पुरुषोऽन्तरात्मेत्युक्तं ॥ १३ ॥

पुनरपि सर्व्वात्मानं दर्शयति । सहस्रशीर्षेति ॥ सर्व्वस्य तावन्मात्रत्वप्रदर्शनार्थं । उक्तञ्च । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति । सहस्राण्यनन्तानि शीर्षाण्यस्येति सहस्रशीर्षा । पुरुषः पूर्णः । एवमुत्तरत्र योजनीयं । स भूमिं भुवनं सर्व्वतोऽन्तर्वहिश्च वृत्वा व्याप्यात्यतिष्ठद् अतीत्य भुवनं समधितिष्ठति । दशाङ्गुलं अनन्तमपारमित्यर्थः । अथवा नाभेरुपरि दशाङ्गुलं हृदयं तत्राधितिष्ठति ॥ १४ ॥

श्वे॰ उ॰ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ १५ ॥
सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं ।

श्वे॰ भा॰ ननु सर्व्वात्मत्वे सप्रपञ्चं ब्रह्म स्यात् तद्व्यतिरेकेणाभावादित्याह। पुरुष एवेदमिति॥ पुरुष एवेदं सर्व्वं। यद्भूतं यच्च भव्यं। यदन्नेनातिरोहति। यदिदं दृश्यते वर्त्तमानं यद्भूतं यच्च भव्यं भविष्यत्। किञ्च। उतामृतत्वस्येशानो अमरणधर्म्मत्वस्य कैवल्यस्य ईशानः। यच्चान्नेनातिरोहति यदन्नेनातिरोहति यदर्त्तते तस्य ईशानः॥ १५॥

पुनरपि निर्व्विशेषं प्रतिपादयितुं दर्शयति। सर्व्वत इति॥ सर्व्वतः पाणयः पादाश्चेति सर्व्वतः पाणिपादं तत्। सर्व्वतोऽक्षीणि शिरांसि च मुखानि च यस्य तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखं। श्रुतिः श्रवणमस्येति श्रुतिमत्। लोके निकाये सर्व्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति। उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का माभूदित्येवमर्थमुत्तरतो मन्त्रः॥ १६॥

सर्व्वेन्द्रियेति॥ सर्व्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि अन्तःकरणपर्य्यन्तानि सर्व्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते। अन्तःकरणबहिःकरणोपाधिभूतः सर्व्वेन्द्रिय-

श्वे॰उ॰सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत् ॥१७॥
नवद्वारे पुरे देही हꣳसो लेलायते वहिः ।
वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

श्वे॰भा॰गुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवदाभासत इति सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं। सर्व्वेन्द्रियैर्वा वृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः। ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः। कस्मात् पुनः कारणात्तद्व्यापृतमिवेति गृह्यत इत्याह। सर्व्वेन्द्रियविवर्जितं सर्व्वकारणरहितमित्यर्थः। अतो न च करणव्यापारैर्व्यावृत्तं तज् ज्ञेयं। सर्व्वस्य जगतः प्रभुमीशानं। सर्व्वस्य शरणं परायणं वृहत् कारणञ्च ॥ १७ ॥

किञ्च ॥ नवद्वारेति ॥ नवद्वारे शिरसि सप्तद्वाराणि द्वे अवाची पुरे देही विज्ञानात्मा भूत्वा कार्य्यकारणोपाधिः सन् हंसः परमात्मा हन्त्यविद्यात्मकं कार्य्यमिव लेलायते चलति वहिर्विषयग्रहणाय। वशी सर्व्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च। एवं तावत् सर्व्वात्मकं ब्रह्म प्रतिपादितं ॥ १८ ॥

अथेदानीं निर्व्विकारानन्दस्वरूपेणानुदितानस्तमितं ज्ञानात्मनावस्थितं परमात्मानं दर्शयितुमाह। अपाणिपाद इति ॥ नास्य पाणिपादावित्यपाणिपादः। अथ

श्वे॰उ॰स वेत्ति वेद्यं न च तस्याऽस्ति वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तं ॥ १९ ॥
अणोरणीयान् महतो महीयाना
ऽऽत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशं ॥ २० ॥

श्वे॰भा॰जवनो दूरगामी। ग्रहीता पाण्याद्यभावेऽपि सर्व्वग्राही। पश्यति सर्व्वमचक्षुरपि सन्। शृणोत्यकर्णोऽपि। स वेत्ति वेद्यं सर्व्वज्ञत्वाद् अमनस्कोऽपि। न च तस्यास्ति वेत्ता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेः। तमाहुरग्र्यं प्रथमं सर्व्वकारणत्वात् पुरुषं पूर्णं महान्तं ॥१९॥

किञ्च॥ अणोरणीयानिति॥ अणोः सूक्ष्मादप्यणीयानणुतरः। महतो महत्त्वपरिमाणान् महीयान् महत्तरः। स चात्माऽस्य जन्तोर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य प्राणिजातस्य। गुहायां हृदये निहित आत्मभूतः स्थित इत्यर्थः। तमात्मानं अक्रतुं विषयभोगसङ्कल्परहितमात्मनो महिमानं कर्म्मनिमित्तवृद्धिक्षयरहितमीशं पश्यत्ययमहमस्मीति साक्षाज्जानाति यः स वीतशोको भवति। केन तर्ह्यसौ पश्यति। धातुरीश्वरस्य प्रसादात्। प्रसन्ने हि परमेश्वरे तद्याथात्म्यज्ञानमुत्पद्यते। अथवेन्द्रियाणि धातवः शरीरस्य धारणात् तेषां प्रसादाद्विषयदोष

श्वे॰ ५॰ वेदाहमेतमजरं पुराणं
सर्व्वात्मानं सर्व्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य
ब्रह्मवादिनोऽभिवदन्ति नित्यं ॥ २१ ॥
इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे॰ भा॰ मलाद्यपनयनात् । अन्यथा दुर्व्विज्ञेय आत्मा कामिभिः प्राकृतपुरुषैः ॥ २० ॥

उक्तमर्थं द्रढयितुं मन्त्रदृगनुभवं दर्शयति ॥ वेदाहमेतमिति ॥ वेद जानेऽहमेतमजरं विपरिणामधर्म्मवर्जितं । पुराणं पुरातनं । सर्व्वात्मानं सर्व्वेषामात्मभूतं । सर्व्वगतं विभुत्वाद् आकाशवद्व्यापकत्वात् । यस्य च जन्मनिरोधं उत्पत्त्यभावं प्रवदन्ति ब्रह्मवादिनो हि नित्यं । स्पष्टोऽर्थः ॥ २१ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे॰उ॰ य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्
वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
वि चैति चान्ते विश्वमादौ स देवः
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥
तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत् प्रजापतिः ॥ २ ॥

श्वे॰भा॰ गहनत्वादस्यार्थस्य भूयो भूयो वक्तव्य इति चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते। य एक इति ॥ य एकोऽद्वितीयः परमात्मा। अवर्णो जात्यादिरहितो निर्व्विशेष इत्यर्थः। बहुधा नानाशक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो गृहीतप्रयोजनः स्वार्थनिरपेक्ष इत्यर्थः। दधाति विदधाति अदः। विचैति व्येति च अन्ते लयकाले च। चशब्दादेति मध्ये एति यस्मिन् विश्वं स देवो द्योतनस्वभावो विज्ञानैकरस इत्यर्थः। स नोऽस्मान् शुभया बुद्ध्या संयुनक्तु संयोजयतु। यस्मात् स एव स्रष्टा तस्मिन्नेव च लयं तस्मात् स एव सर्व्वं ॥ १ ॥

न ततो विभक्तमस्तीत्याह मन्त्रत्रयेण। तदेवेति ॥ तदेवात्मतत्त्वमग्निः। तदादित्यः। एवशब्दः सर्व्वत्र सम्बध्यते। तदेव शुक्रमिति दर्शनात्। शेषमृजु। तदेव शुक्रं शुद्धं अन्यदपि दीप्तिमन्नक्षत्रादि तद्धिरण्यगर्भ आत्मा तदापः स प्रजापतिर्व्विराडात्मा ॥ २ ॥

श्वे॰ उ॰ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चयसि
त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः ॥ ३ ॥
नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्
तडिद्गर्भ ऋतवः समुद्राः ।
अनादिमत्त्वं विभुत्वेन वर्त्तसे
यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥
अजामेकां लोहित*कृष्णवर्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपां ।

श्वे॰भा॰ त्वमेवेति सर्व्वत्र सम्बध्यते स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ ३ ॥

नीलेति ॥ त्वमेव नीलः पतङ्गो भ्रमरः । पतनाद्गच्छतीति पतङ्गः । हरितो लोहिताक्षः शुकादिनिकृष्टाः प्राणिनस्त्वमेवेत्यर्थः । तडिद्गर्भो मेघः । ऋतवः समुद्राः । यस्मात्त्वमेव सर्व्वस्यात्मभूतस्तस्मादनादिस्त्वमेव। त्वमेवाद्यन्तशून्यः । विभुत्वेन व्यापकत्वेन यतो जातानि भुवनानि विश्वानि ॥ ४ ॥

इदानीं तेजोऽबन्नलक्षणां प्रकृतिं छान्दग्योपनिषत्प्रसिद्धामजरूपकल्पनया दर्शयति । अजामेकामिति ॥ अजां प्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णां तेजोऽबन्नलक्षणां बह्वीः

---

* शुक्लकृष्णामिति शङ्कराचार्य्यसम्मतः पाठः ॥

श्वे॰उ॰ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोग्यामजोऽन्यः ॥ ५ ॥
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्य-
नश्नन्न्योऽभिचाकशीति ॥ ६ ॥

श्वे॰भा॰ प्रजाः सृजमानामुत्पादयन्तीं ध्यानयोगानुगतदृष्टां देवात्मशक्तिं सरूपां समानाकारां । अजो ह्येको विज्ञानात्मा । अनादिकामकर्म्मविनाशितः स्वयमात्मानं मन्यमानो जुषमाणः सेवमानोऽनुशेते भजते । अन्य आचार्य्योपदेशप्रकाशावसादितविद्यान्धकारो जहाति त्यजति ॥ ५ ॥

इदानीं सूत्रभूतौ परमार्थवस्त्ववधारणार्थमुपन्यस्येते द्वा इति ॥ द्वा द्वौ विज्ञानपरमात्मानौ । सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ शोभनगमनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा । तौ पर्णौ सयुजा सयुजौ सर्व्वदा संयुक्तौ । सखाया सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्तिकारणौ । एवम्भूतौ सन्तौ समानमेकं वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदसामान्याद्वृक्षं शरीरं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ समाश्रितवन्तौ एतौ । तयोरन्योऽविद्याकामवासनाश्रयलिङ्गोपाधिर्व्वि-ज्ञानात्मा पिप्पलं कर्म्मफलं सुखदुःखलक्षणं स्वादु

श्वे॰उ॰ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
अनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य

श्वे॰भा॰ अनेकविचित्रवेदनास्वादरूपमत्ति उपभुङ्क्ते । विवेकतोऽनश्नन्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परमेश्वरोऽभिचाकशीति सर्व्वमपि पश्यन्नास्ते ॥ ६ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे शरीरे पुरुषो भोक्ता अविद्याकामकर्म्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सर्व्वा जलनिमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहं अमुष्य पुत्रो ऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान् निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नान्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते च सम्बन्धिबान्धवैः। अतोऽनीशया न कस्यचित् समर्थोऽहं । पुत्रो मम नष्टो मृता मे भार्य्या किं मे जीवितेन इत्येवं दीनभावोऽनीशया शोचति सन्तप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया विचित्रतामापद्यमानः स एव प्रेततिर्य्यङ्मनुष्यादियोनिष्वापतन् दुःखमापन्नः कदाचिदनेकजन्मशुद्धधर्म्मसञ्चयननिमित्तं केनचित् परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्य्यसर्व्वत्यागसमाहितात्मा सन् शमादिसम्पन्नो जुष्टं सेवितमनेकयोगमार्गैर्यदा यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणादिलक्षणमसंसारिणं अश-

श्वे०उ० महिमानमिति वीतशोकः ॥ ७ ॥
ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्
यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति
य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ८ ॥
छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि

श्वे०भा० नायाद्यसंस्पृष्टं सर्व्वान्तरं परमात्मानमीशं अयमहमस्मि आत्मा सर्व्वस्य समः सर्व्वभूतान्तरस्थो नेतरो ऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं चेति जगद्रूपमस्यैव महिमा परमेश्वरस्येति यदैवं पश्यंति तदा वीतशोको भवति सर्व्वस्माच्छोकसागराद्विमुच्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः। अथवा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं अस्यैव प्रत्यगात्मनो महिमानमिति तदा वीतशोको भवति ॥ ७ ॥

इदानीं तद्विदः कृतार्थतां दर्शयति । ऋच इति ॥ वेदत्रयनिधौ वेदत्रयवेद्ये अक्षरे परमे व्योमन् व्योम्न्याकाशकल्पे यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः आश्रितास्तिष्ठन्ति। यस्तं परमात्मानं न वेद किमृचा करिष्यति। य इत्तद्विदुस्तइमे समासते कृतार्थास्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

इदानीं तस्यैवाक्षरस्य मायोपाधिकजगत्स्रष्टृत्वं तन्निमित्तत्वं भेदेन दर्शयति । छन्दांसीति ॥ छन्दांसि

श्वे॰उ॰भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति ।
यस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत्
तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः ॥ ९ ॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु महेश्वरं ।

श्वे॰भा॰ऋग्यजुःसामाथर्व्वाङ्गिरसाख्या वेदा वेदयज्ञादयो यूप-सम्बन्धरहितविहितक्रियाश्च । यज्ञा ज्योतिष्टोमादयः क्रतवः । व्रतानि चान्द्रायणादीनि । भूतं अतीतं । भव्यं भविष्यत् । यदि तयोर्म्मध्यवर्त्ति वर्त्तमानं सूचयति । चशब्दः समुच्चयार्थः । यज्ञादिसाध्ये कर्म्मणि प्रपञ्चे भूतादौ च वेदा एव मानमित्येतद् वदन्ति । यच्छब्दः सर्व्वत्र सम्बध्यते । अस्मात् प्रकृताचराद् ब्रह्मणः पूर्व्वोक्तं सर्व्वमुत्पद्यत इति सम्बन्धः । अविकारिब्रह्मणः कथं प्रपञ्चोपादानत्वमित्यत आह । मायीति ॥ कूटस्थ-व्यापिस्वशक्तिवशात् सर्व्वस्रष्टृत्वमुपपन्नमित्येतत् । विश्वं पूर्व्वोक्तप्रपञ्चं सृजते उत्पादयति । स्वमायया कल्पिते तस्मिन् भूतादिप्रपञ्चे मायर्यैवाऽन्यो वसन् सन्निरुद्धः सम्बद्धः सन् अविद्यावशगो भूत्वा संसारसमुद्रे भ्रमती-त्यर्थः । पूर्व्वोक्तायाः प्रकृतेर्म्मायात्वं तदधिष्ठातृसच्चिदा-नन्दरूपब्रह्मणस्तदुपाधिवशान्मायित्वञ्च ॥ ९ ॥

चिद्रूपस्य मायावशात् कल्पितावयवभूतैः कार्य्य-कारणसङ्घातैः सर्व्वं भूरादीदं परिदृश्यमानं जग-

श्वे॰उ॰तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत् ॥१०॥
यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
यस्मिन्निदं स च विचैति सर्व्वं ।

श्वे॰भा॰ज्ञातव्यमित्याह । मायान्त्विति ॥ जगत्प्रकृतित्वेनाधस्तात् सर्व्वत्र प्रतिपादिता प्रकृतिर्मायैवेति विद्याद्विजानीयात् । तुशब्दोऽवधारणार्थः । मह्यांश्चामावीश्वरश्चेति महेश्वरस्तं मायिनं मायायाः सत्तास्फूर्त्त्यादिप्रदतया अधिष्ठानत्वेन प्रेरयितारमेव विद्यादिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । तस्य प्रकृतस्य परमेश्वरस्य रज्ज्वाद्यधिष्ठानेषु कल्पितसर्पादिस्थानीयैर्मायिकैः स्वावयवैरध्यासद्वारा इदं भूरादिं सर्व्वं व्याप्तमेव पूर्णमित्येतत् । तुशब्दस्त्ववधारणार्थः ॥ १० ॥

मायातत्कार्य्यादियोनेः कूटस्थस्य स्वशक्तितोऽधिष्ठातृत्वं वियदादिकार्य्याणामुत्पत्तिहेतुत्वं तेनैव सर्व्वाधिष्ठातृत्वोपलक्षितसच्चिदानन्दवपुषा ब्रह्मास्मीत्येकत्वज्ञानान्मुक्तिञ्च दर्शयति । यो योनिमिति ॥ यो मायाविनिर्म्मुक्तानन्दैकघनः परमेश्वरः । योनिं योनिमिति वीप्सया मूलप्रकृतिर्म्माया अवान्तरप्रकृतयश्च सूचिताः । ताः प्रकृतीः सत्तास्फूर्त्तिप्रदत्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति अन्तर्य्यामिरूपेण । य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः । एकोऽद्वितीयः । यस्मिन्मायाद्यधिष्ठातरीश्वरे इदं सर्व्वं जग-

श्वे॰उ॰तमीशानं वरदं देवमीड्यं
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥
यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च
विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं
स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १२ ॥

श्वे॰भा॰दुदयसंहारकाले समेति सङ्गच्छते लयं प्राप्नोति । पुनः सृष्टिकाले विविधमेति आकाशादिरूपेण नाना भवति । तं प्रकृतमधिष्ठातारमीशानं नियन्तारं । वरदं मोक्षप्रदं । देवं द्योतनात्मकं । ईड्यं वेदादिस्तुत्यं निचाय्य निश्चयेन ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य । सुषुप्त्यादौ प्रत्यक्षीकृता या सर्व्वोपरमलक्षणा सार्व्वजनी शान्तिर्येदमा दर्शिता तां प्रसिद्धामिमां शान्तिं सर्व्वदुःखविनिर्मुक्तः सुखैकतानस्वरूपां मुक्तिमिति यावत् । गुरूपदिष्टतत्त्वमादिवाक्यजन्यसुखलज्ञानेनाविद्यातत्कार्य्यादिविश्वमायानिवृत्त्याऽत्यन्तं पुनरावृत्तिर्रहितं यथा भवति तथा एति एकरसो भवतीत्येतत् ॥ ११ ॥

सूत्रात्मानं प्रत्यविरतमभिमुखतया वीक्षन्तं परमेश्वरं प्रति अखण्डिततत्त्वज्ञानसिद्धये प्रार्थनामाह । यो देवानामिति ॥ पूर्व्वमेवास्य प्रतिपादितोऽर्थः ॥ १२ ॥

श्वे॰उ॰ यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशेऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥
सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं

श्वे॰भा॰ ब्रह्मप्रमुखानां देवानां स्वामितामाकाशादिलोकाश्रयत्वं प्रमात्रादीनां नियन्तृत्वं बुद्धिशुद्धिद्वारा सम्यक्ज्ञानसिद्ध्यर्थं मुमुक्षुभिः प्रार्थ्यमानत्वञ्च परमेश्वरस्याह। यो देवानामधिप इति ॥ प्रकृतः परमेश्वरो देवानां ब्रह्मादीनामधिपः स्वामी। यस्मिन् परमेश्वरे सर्व्वकारणे भूरादयो लोका अधिश्रिता अधि उपरि श्रिता अध्यस्ता इति यावत्। प्रकृतः परमेश्वरः। अस्य द्विपदो मनुष्यादेश् चतुष्पदः पश्वादेश्चेशे ईष्टे। तकारलोपश्छान्दसः। कस्मै कायान्दरूपाय। स्मैभावोऽपि छान्दसः। देवाय द्योतनात्मने तस्मै हविषा चरुपुरोडाशादिद्रव्येण विधेम परिचरेम। विधेः परिचरणकर्म्मण एतद्रूपं ॥ १२ ॥

परस्यातिसूक्ष्मत्वं जगच्चक्रे साक्षित्वेनावस्थितत्वं निखिलजगत्स्रष्टृत्वं सर्व्वात्मकत्वं तत्त्वादर्थ्यजनानां मुक्तिरित्येतद्ब्रह्मणोऽधस्तात् प्रतिपादितं यद्यपि तथापि बुद्धिसौकर्य्यार्थं पुनरप्याह। सूक्ष्मेति॥ पृथिव्याद्यव्याकृतान्त-

श्वे॰उ॰ ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥
स एव काले भुवनस्यास्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्व्वभूतेषु गूढः ।
यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च
तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥ १५ ॥

श्वे॰भा॰ मुत्तरोत्तरं सूक्ष्मसूक्ष्मतरत्वमपेक्ष्येश्वरस्य तदपेक्षया सूक्ष्मतमत्वमाह । सूक्ष्मातीति ॥ कलिलस्याऽविद्यातत्कार्य्यात्मकदुर्गस्य गहनस्य मध्ये अन्तःसाक्षिरूपेणावस्थितत्वं सनकादिभिर्ब्रह्मादिदेवैश्चाधिकारिपुरुषैरप्यात्मतया प्राप्यत्वं साधनचतुष्टयादियुतास्मदादिना॥१४॥

मोक्षसिद्धिश्चाह स एवेति ॥ स एव प्रकृतकाले अतीतकल्पेषु जीवसञ्चितकर्म्मपरिपाकसमये भुवनस्य गोप्ता तत्तत्कर्म्मानुगुणतया रक्षिता । विश्वाधिपः विश्वस्वामी । सर्व्वभूतेषु गूढो ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु साक्षिमात्रतयाऽवस्थितः । यस्मिन् चिद्घनानन्दवपुषि परे युक्ता ऐक्यं प्राप्ताः । ते के । ब्रह्मर्षयः सनकादयः । तमेवेश्वरं ज्ञात्वा ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य मृत्युपाशान् मृत्युरविद्या तमोरूपाद्यस्य पाशाः पश्यन्त इति पाशास्तान् । मृत्युर्वै मर इति श्रुतेः । तत् कार्य्यकामकर्म्म छिनत्ति नाशयति ऐक्यरूपस्वप्रकाशात्मना दहतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्वे॰उ॰ घृतात् परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं
ज्ञात्वा शिवं सर्व्वभूतेषु गूढं ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व्वपाशैः ॥ १६ ॥
एष देवो विश्वकर्म्मा महात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

श्वे॰भा॰ परस्यात्यन्तातिसूक्ष्मतमत्वमानन्दातिशयवत्त्वं निर्दोषवत्त्वं जीवेष्विति सूक्ष्मतया स्वरूपेणावस्थानत्वं सर्व्वस्यापि सत्तादिप्रदतया व्यापित्वं तदेकत्वज्ञानात् पाशहानिश्च दर्शयति । घृतादिति ॥ घृतोपरि विद्यमानं मण्डं सारस्वद्वतामतिप्रीतिविषयो यथा तथा मुमुक्षूणामतिसाररूपानन्दप्रदत्वेन निरतिशयप्रीतिविषयः परमात्मा तद्वद्भूतसारवदानन्दरूपेणात्यन्तसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवमित्येतद्व्याख्यातं । सर्व्वभूतेषु गूढं ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु जन्तुषु कर्म्मफलभागसाक्षित्वेन प्रत्यक्षतया वर्त्तमानेऽपि तैस्तिरस्कृतेश्वरभावं । उत्तरार्द्धं व्याख्यातं ॥ १६ ॥

निर्भेदसुखैकतानात्मनो विश्वकर्त्तृत्वं तद्व्यापित्वं सम्यग्भिरात्मव्यमोक्षरूपञ्चाह । एष इति ॥ एषः प्रकृतो देवो द्योतनात्मकः । विश्वकर्म्मा महदादिविश्वं कर्म्म क्रियत इति कर्म्म मायावेशाद् विश्वरूपकार्य्यमस्येति विश्वकर्म्मा । महांश्चासावात्मेति महात्मा सर्व्वव्यापीत्यर्थः । सदा

श्वे•उ•हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥
यदाऽतमस्तन्न दिवा न रात्रि-
र्न सन्नचासंच्छिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं

श्वे॰भा॰सर्व्वदा जनानां हृदये परमे व्योम्नि हृदाकाशे जलाद्युपाधिषु सूर्य्यप्रतिविम्बवन्निविष्टः सम्यक्स्थित इत्येतत्। स एव साचिद्रूपेण हृदा हृञ् हरण इति स्मरणाद्धरतीति हृत् तेन हृदा नेति नेतीतिनिषेधोपदेशेन। मनीषा अयं पुरुषार्थोऽयमात्मा पुरुषार्थोऽयमात्माऽयमनात्मेत्येतया विवेकबुद्ध्या। मनसापि विचारसाद्धैकत्वज्ञानेन च। अभिक्लृप्तः प्रकाशितोऽखण्डैकरसत्वेनाभिव्यक्त इत्येतत्। ये जना साधनचतुष्टयसम्पन्नाः सन्न्यासिन एतत्तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यैकत्वरूपमखण्डैकरसमिति यावत्। विदुः ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकुर्य्युस्ते यथोक्तज्ञानिनोऽमृता भवन्ति अमरणधर्म्माणः पुनरावृत्तिरहिता भवन्तीत्यर्थः॥ १७ ॥

कालत्रयेऽपि मुक्तौ प्रियादौ च परमात्मा कूटस्थ इति निश्चयाज्जाग्रत्स्वप्नयोरपि भ्रान्त्या सद्वितीयत्वावभासः। वस्तुतस्तु सदा निर्भेद एवेत्याह। यदेति॥ यदा यस्यामवस्थायामतमो न तमोऽस्येत्यतमः तत्त्व-

श्वे०उ०प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥
नैनमूर्द्ध्वं न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः॥१९॥
न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य

श्वे०भा०मादिवाक्यजन्यज्ञानेन दीपस्थानीयेन दग्धाविद्यातत्-कार्य्यरूपतमस्कत्वात् तदा तत्काले न दिवा दिवारोपो ऽपि नास्ति न रात्रिस्तत्तारोपोऽपि नास्तीति सर्व्वत्रानु-षङ्गः। न सन् सत्तारोपोऽपि। नासन् अभावारोपोऽपि। तर्हि तत्त्वं सर्व्वत्र शून्यमेव जातमिति बौद्धमतविशेष-माशङ्क्याह। शिवं एवेति॥ शिव एव शुद्धस्वभावो निर्व्विकल्पः शून्यमेवेति निपातार्थः। केवलोऽविद्यादि-विकल्पशून्यः। तदक्षरं तदुक्तस्वरूपं न क्षरतीत्यक्षरं नित्यं तत् तत्पदलक्ष्यं। सवितुरादित्यादिमण्डलाभि-मानिनो वरेण्यं सम्भजनीयं प्रज्ञागुरूपदेशात् तत्त्वमा-दिवाक्यजा बुद्धिः। चकार एवकारार्थः। तस्माच्छुद्ध-त्वहेतोः प्रसृता नित्या विवेकादिमत्सु सन्न्यासिषु व्याप्ता पूर्णत्वाकारेण। पुराणी ब्रह्माणमारभ्य परम्परया प्राप्ता अनादिसिद्धा ॥ १८ ॥

कूटस्थस्य ब्रह्मण ऊर्द्ध्वादिषु दिक्षु केनाप्यपरि-ग्राह्यत्वमद्वितीयत्वात् केनाप्यतुलितत्वं कालदिगाद्य-नवच्छिन्नयशोरूपत्वञ्चाह। नैनमिति॥ एनं प्रकृतं

श्वे॰उ॰ न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एन-
मेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥

श्वे॰भा॰ अपरिच्छिन्नरूपत्वान्निरंशत्वान्निरवयवत्वाच्च ऊर्द्धादिषु दिक्षु कश्चिदपि न परिजग्रभत् परिग्रहीतुं न शक्नुयात्। तस्य तस्यैवेश्वरस्याखण्डसुखानुभवत्वादेतादृशद्वितीयाभावात् प्रतिमा उपमा नास्ति। यस्य नाम महद्यशो यस्येश्वरस्य नाम अभिधानं महद्दिगाद्यवच्छिन्नं सर्व्वत्र परिपूर्णं यशः कीर्त्तिः ॥१९॥

ईशस्येन्द्रियाद्यविषयतां प्रत्यग्रूपतां तदैक्यज्ञानां मोक्षताञ्चाह। न सन्दृश इति॥ अस्य प्रकृतेश्वरस्य रूपं स्वरूपं रूपादिरहितं निर्व्विशेषं स्वप्रकाशाखण्डसुखानुभवं सन्दृशे चक्षुरादिग्रहणयोग्यप्रदेशे न तिष्ठति तद्विषयो न भवतीत्येतत्। इन्द्रियागोचरत्वादेवैनं प्रकृतं चक्षुरित्युपलक्षणं। सर्व्वेन्द्रियैरपि कश्चन कोऽपि न पश्यति तद्विषयतया ग्रहीतुं न शक्नुयात्। यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यतीत्यादिश्रुतेः। हृदा शुद्धबुद्ध्या। एतद्व्याख्यातं मनसेति। हृदिस्थं हृदाकाशगुहास्थं प्रत्यक्तया तत्रावस्थितं। ये साधनचतुष्टयादियुक्ताः सन्न्यासिनो योग्याधिकारिण एवं प्रकृतं ब्रह्मात्मनामेवमित्थं ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षेण विदुर्जानन्ति तेनापरोक्षीकरणमहिम्नाऽमृता भवन्ति अमरणधर्म्माणो

श्वे॰उ॰ अजात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते ।
रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं ॥२१॥
मा नस्तोके तनये मा न आयुषि
मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नो रुद्र भामितोऽवधी-

श्वे॰भा॰ भवन्ति । मरणहेतुविद्यादेस्तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धत्वात् पुनर्देहान्तरं न भजन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं तत्प्रसादादेव इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराविति मत्वा तमेव परमेश्वरं प्रार्थयते मन्त्रद्वयेन । अजात इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्त्वमेवाजातो जन्मजराशनायापिपासाधर्म्मवर्ज्जितः । इतरत् सर्व्वं विनाशि दुःखान्वितं । तस्माज्जन्मजरामरणाशनायापिपासाशोकमोहान्वितात् संसाराद्भीरुर्भीतः सन् कश्चिदेक एव परतन्त्रस्त्वामेव शरणं प्रपद्ये मादृशो वा कश्चित् प्रपद्यत इति प्रथमपुरुषमन्वधीयते। हे रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं उत्साहजननं ध्यातमाह्लादकरमित्यध्याहार्य्यं। अथवा दक्षिणस्यां दिशि भवं दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं सर्व्वदा ॥ २१ ॥

किञ्च ॥ मा न इति ॥ मा रीरिष इति सर्व्वत्र सम्बध्यते। मा रीरिषः। रेषणं मरणं विनाशं मा कार्षीः। नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे न आयुषि । मा नो गोषु मा नो ऽश्वेषु शरीरिषु। ये चास्माकं वीरा विक्र-

श्वे०उ० हविष्मन्तः सदसि त्वा हवामहे ॥ २२ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते

विद्याऽविद्ये निहिते यत्र गूढे ।

क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या

विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

श्वे०भा० मन्तो भव्यास्तान् हे रुद्र भावितः क्रोधितः सन्नवधीः। कस्मात् यस्माद्धविष्मन्तो हविषा युक्ताः सदसि त्वा हवामहे अस्मिन् सदसि त्वामाह्वमाम इत्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंस-परिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्वेताश्वत-रोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

चतुर्थाध्यायशेषमपूर्वार्थं प्रतिपादयितुं पञ्चमो ऽध्याय आरभ्यते। द्वे अक्षर इत्यादिना ॥ द्वे विद्या ऽविद्ये यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मणि हिरण्यगर्भात् परे ब्रह्मपरे परस्मिन् वा ब्रह्मणि। अनन्ते देशतः कालतो वस्तुतो वा अपरिच्छिन्ने। यत्र यस्मिन् द्वे विद्याऽविद्ये निहिते स्थापिते गूढेऽनभिव्यक्ते। विद्याऽविद्ये विविच्य दर्श-यति। क्षरन्त्वविद्या क्षरणहेतुः संसृतिकारणं। अमृ-तन्तु विद्या मोक्षहेतुः। यस्तु पुनर्व्विद्याऽविद्ये ईशते निय-मयति स ताभ्यामन्यस्तत्साक्षित्वात् ॥ १ ॥

श्वे॰उ॰ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे

श्वे॰भा॰ कोऽसावित्याह । यो योनिमिति ॥ यो योनिं योनिं स्थानं स्थानं यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिनोक्तानि पृथिव्यादीनि अधितिष्ठति नियमयति । एकोऽद्वितीयः परमात्मा। विश्वानि रोहितादीनि रूपाणि योनीश्च प्रभवस्थानानि अधितिष्ठति। ऋषिं सर्व्वज्ञमित्यर्थः । कपिलं कनकं कपिलवर्णं प्रसूतं स्वेनैवोत्पादितं। हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व्वमित्यस्यैव जन्मश्रवणात् । अन्यस्य वा श्रवणात् । उक्तरच । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं। यो वै देवांश्च प्रहिणोति तस्मा इति वक्ष्यमाणत्वात्। कपिलोऽग्रज इति पुराणवचनात् । कपिलो हिरण्यगर्भो वा निर्द्दिश्यते ।

कपिलर्षिर्भगवतः सर्व्वभूतस्य वै किल ।
विष्णोरंशो जगन्मोहनाशाय समुपागतः ॥
कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।
ददाति सर्व्वभूतात्मा सर्व्वस्य जगतो हितं ॥
त्वं शक्रः सर्व्वदेवानां ब्रह्मा ब्रह्मविदामसि ।
वपुर्बलवतां देवो योगिनां त्वं कुमारकः ॥
ऋषीणाञ्च वसिष्ठस्त्वं व्यासो वेदविदामसि ।
साङ्ख्यानां कपिलो देवो रुद्राणामसि शङ्करः ॥

श्वे॰उ॰ ज्ञानैर्बिभर्त्ति जायमानञ्च पश्येत् ॥ २ ॥

एकैकं जालं बहुधा विकुर्व्व-
न्नस्मिन् क्षेत्रे संहरत्येष देवः ।
भूयः सृष्ट्वा यतयस्तथेशः
सर्व्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥
सर्व्वा दिश ऊर्द्धमधश्च तिर्य्यक्
प्रकाशयन् भ्राजते यद्वनड्वान् ।

श्वे॰भा॰ इति परमर्षिः प्रसिद्धः । ततस्तदानीन्तु भुवनमस्मिन् प्रवर्त्तते कपिलं कवीनां । स षोडशास्रो पुरुषस्य विष्णो-र्विराजमानं तमसः परस्तादिति । श्रूयते मुण्डकोपनिषदि स एव वा कपिलः प्रसिद्धः । अग्रे सृष्टिकाले यो ज्ञानैर्धर्म्मज्ञानवैराग्यैश्वर्य्यैर्बिभर्त्ति बभार जायमानञ्च पश्येदपश्यदित्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च । एकैकमिति ॥ सुरनरतिर्य्यगादीनां सृजति जालमेकैकं प्रत्येकं बहुधा नानाप्रकारं विकुर्व्वन् सृष्टिकालेऽस्मिन् मायात्मके क्षेत्रे । संहरत्येष देवः । भूयः पुनर्य्यो लोकानां तयोर्मरीच्यादयस्तान् सृष्ट्वा तथा । यथा पूर्व्वस्मिन् कल्पे सृष्टवानीशः सर्व्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥

किञ्च ॥ सर्व्वा दिश इति ॥ सर्व्वा दिशः प्राच्याद्या ऊर्द्धमुपरिष्टादधस्तादधस्तात् तिर्य्यक् पार्श्वदिशश्च प्रकाश-

श्वे॰उ॰एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः ॥ ४ ॥
यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः
पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः ।
सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको
गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥

श्वे॰भा॰यन् स्वात्मचैतन्यज्योतिषा प्रकाशते भ्राजते दीप्यते ज्योतिषा यत् उ अनड्वान् यद्वदित्यर्थः । यथाऽनड्वानादित्यो जगच्चक्रानुभावने युक्तः । एवं स देवो द्योतनस्वभावो भगवानैश्वर्य्यादिसमन्वितः । वरेण्यो वरणीयः सम्भजनीयः । निष्कारणं कृत्स्नजगतःस्वभावान् स्वात्मभूतान् पृथ्व्यादीन् भावान् अथवा कारणस्वभावान् पृथिव्यादीनधितिष्ठति नियमयति । एकोऽद्वितीयः परमात्मा ॥ ४ ॥

यच्च स्वभावमिति ॥ यच्च यस्येति लिङ्गव्यत्ययः । स्वभावं यद्यग्नेरौष्ण्यं पचति निष्पादयति विश्वस्य जगतो योनिः । पाच्यांश्च पाकयोग्यान् पृथिव्यादीन् परिणामयेद्यः । सर्व्वमेतद्विश्वमधितिष्ठति नियमयत्येकः । गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान् विनियोजयेद्यः । एवंलक्षणः ॥ ५ ॥

श्वे०उ०तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं
तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिं ।
ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्
ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥
गुणान्वयो यः फलकर्म्मकर्ता
कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा
प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्म्मभिः ॥ ७ ॥

श्वे०भा० किञ्च ॥ वेदगुह्य इति ॥ तत् प्रकृतमात्मस्वरूपं वेदानां गुह्योपनिषदो वेदगुह्योपनिषदस्तासु वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं संवृतं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो वेदते जानाति ब्रह्मयोनिं वेदप्रमाणकमित्यर्थः । अथवा ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य योनिं वेदस्य वा ये पूर्व्वदेवा रुद्रादय ऋषयश्च वामदेवादयस्ते तद्विदुस्ते तन्मयास्तदात्मभूताः सन्त अमृता अमरणधर्म्माणो बभूवुः । तथेदानीन्तनोऽपि तमेव विदित्वा ऽमृतो भवतीति वाक्यशेषः । एतावत्पदार्थ उपवर्णितः ॥ ६ ॥

अथेदानीं त्वंपदार्थमुपवर्णयितुमुत्तरे मन्त्राः प्रस्तूयन्ते । गुणान्वय इति ॥ गुणैः कर्म्मज्ञानकृतवासनामयैरन्वयो यस्य सोऽयं गुणान्वयः । फलार्थस्य कर्म्मफलस्य स एवोपभोक्ता । स विश्वरूपो नानारूपः कार्य्यकार-

श्वे॰ उ॰ अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः
सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव
आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः ॥ ८ ॥
वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवःस विज्ञेयःस चानन्त्याय कल्प्यते॥ ९॥

श्वे॰ भा॰ णोपचितत्वात् । त्रयः सत्त्वादयो गुणा अस्येति त्रिगुणः । त्रयो देवयानादयो मार्गभेदा अस्येति त्रिवर्त्मा । धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदा अस्येति प्राणस्य पञ्चवृत्तेरधिपः सञ्चरति । कैः । स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥

अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठपरिमितहृदयसुषिरापेक्षया। रवितुल्यरूपो ज्योतिःस्वरूप इत्यर्थः । सङ्कल्पाहङ्कारादिना समन्वितः । बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन च जरादिना । उक्तं जरामृत्यू शरीरस्येति । आराग्रमात्रः प्रतोदाग्रप्रोतलोहकण्टकाग्रमात्रोऽपरोऽपि ज्ञानात्मा दृष्टोऽवगतः । अपिशब्द एकः सम्भावनायां अपरोऽप्यौपाधिको जलसूर्य इव जीवात्मा सम्भावित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनरपि दृष्टान्तान्तरेण दर्शयति ॥ वालाग्रेति ॥ वालाग्रस्य शतकृत्वो भेदमापादितस्य यो भागस्तस्यापि शतधा कल्पितस्य भागो जीवः स विज्ञेयः । लिङ्ग-

श्वे॰उ॰ नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स रक्ष्यते ॥ १० ॥
सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहै-
र्ग्रासाम्बुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म ।
कर्म्मानुगान्यनुक्रमेण देही
स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥ ११ ॥

श्वे॰भा॰ स्वातिसूक्ष्मत्वात् । तत्परिमाणेनाऽयं व्यपदिश्यते । स च जीवस्वरूपेणानन्त्याय कल्प्यते स्वतः ॥ ९ ॥

किञ्च । नैव स्त्रीति ॥ स्वतोऽद्वितीयापरोक्षब्रह्मात्मस्वभाववत्त्वान्नैव स्त्री न पुमानेष नैव चाऽयं नपुंसकः । यद्यत् स्त्रीशरीरं पुरुषशरीरं वाऽऽदत्ते तेन तेन स च विज्ञानात्मा रक्ष्यते संरक्ष्यते । तत्तद्धर्मानात्मन्यध्यस्याभिमन्यते । मुक्तोऽहं कृशोऽहमहं पुमानहं स्त्री अहं नपुंसक इति ॥ १० ॥

केन तर्ह्यसौ शरीराण्यादत्त इत्याह ॥ सङ्कल्पनेति ॥ प्रथमं सङ्कल्पनं । ततः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियव्यापारः । ततो दृष्टिविधानं । ततो मोहः । तैः सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैः शुभाशुभानि कर्म्माणि निष्पद्यन्ते । ततः कर्म्मानुगानि कर्म्मानुसारीणि स्त्रीपुंनपुंसकलक्षणानि अनुक्रमेण परिपाकापेक्षया । देही मर्त्यः । स्थानेषु देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिष्वभिसम्प्रपद्यते । तत्र दृष्टान्तमाह ।

श्वे॰ उ॰ स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव
रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति ।
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां
संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥
अनाद्यनन्तं कलिलस्य मध्ये
विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं ।

श्वे॰ भा॰ ग्रासाम्बुनोरन्नपानयोरनियतयोर्वृष्टिरासेचनं निदानमात्मनः शरीरस्य वृद्धिर्जायते यथा तद्वदित्यर्थः ॥११॥

स्थूलानीति ॥ स्थूलान्यश्मादीनि । तानि च सूक्ष्माणि तैजसधातुप्रभृतीनि । बहूनि देवादिशरीराणि । देही विज्ञानात्मा स्वगुणैर्विहितप्रतिषिद्धविषयानुभवसंस्कारैर्वृणोति आवृणोति । ततस्तत्तत्क्रियागुणैरात्मगुणैश्च स देही अपरोऽपि देहान्तरसंयुक्तो भवतीत्यर्थः ॥१२॥

स एवमविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सान्द्रजलनिमग्नो निश्चयेन देहाहंभावमापन्नः प्रेततिर्यङ्मनुष्यादिज्योतिष्वावजवी जवीभावमापन्नः कथञ्चित् पुण्यवशादीश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलो नित्यादिदर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसम्पन्नस्तमात्मानं ज्ञात्वा मुच्यत इत्याह ॥ अनाद्यनन्तमिति ॥ अनाद्यनन्तं आद्यन्तरहितं कलिलस्य मध्ये गहनगभीरसंसारस्य

श्वे॰उ॰विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥
भावग्राह्यमनीडाख्यं भावाभावकरं शिवं ।
कलासर्गकरं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुं ॥ १४ ॥
इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु पञ्चमोऽध्यायः॥ ५ ॥
॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे॰भा॰मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमुत्पादयितारं । अनेकरूपं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं स्वात्मना संव्याप्याऽवस्थितं । ज्ञात्वा देवं ज्योतीरूपं परमात्मानं मुच्यते सर्व्वपाशै-रविद्याकामकर्म्मभिः ॥ १३ ॥

केन पुनरसौ गृह्यत इत्याह ॥ भावग्राह्यमिति ॥ भावेन विशुद्धान्तःकरणेन गृह्यत इति भावग्राह्यं । अनीडाख्यं नीडं शरीरं अशरीराख्यं । भावाभावकरं शिवं शुद्धं अविद्यातत्कार्य्यविनिर्म्मुक्तमित्यर्थः । कलानां षोडशानां प्राणादिनामान्तानां स प्राणमसृजतेत्या-दीनामाथर्वणोक्तानां सर्गकरं देवं ये विदुरहमस्मीति ते जहुः परित्यजेयुस्तनुं शरीरं ॥ इति श्रीगोविन्द-भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये पञ्चमो ऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

॥ ॐ तत् सत् हरिः ॐ ॥

श्वे०उ०स्वभावमेके कवयो वदन्ति
कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके
येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं ॥ १ ॥
येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं
ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः ।
तेनेशितं कर्म्म विवर्त्तते ह
पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखानि चिन्त्यं ॥ २ ॥

श्वे०भा० नन्वन्ये कालादयः कारणमिति मन्यन्ते तत् कथं पुनरीश्वरस्य कलासर्गकरत्वमित्याशङ्क्याह । स्वभावमिति॥ स्वभावमेके कवयो मेधाविनो वदन्ति । कालं तथान्ये । कालस्वभावयोर्ग्रहणं प्रथमाध्याये निर्द्दिष्टानामन्येषामप्युपलक्षणार्थं। परिमुह्यमाना अविवेकिनो विषयात्मानं न सम्यग् जानन्ति । तुशब्दोऽवधारणे । देवस्यैष महिमा माहात्म्यं । येनेदं भ्राम्यते परिवर्त्तते ब्रह्मचक्रं ॥ १ ॥

महिमानं प्रपञ्चयति।येनेति॥येनेश्वरेणावृतं व्याप्तमिदं जगन् नित्यं नियमेन। ज्ञः कालकारः कालस्यापि कर्त्ता । गुणी अपहतपाप्मादिमान् । सर्व्वं वेत्तीति सर्व्वविद्यः । तेनेश्वरेणेशितं प्रेरितं कर्म्म क्रियत इति सजीव फणो। हशब्दः प्रसिद्धद्योतकः। प्रसिद्धं यदे-

श्वे॰उ॰तत् कर्म्म कृत्वा विनिवर्त्य भूय-
स्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगं ।
एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा
कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥
आरभ्य कर्म्माणि गुणान्वितानि
भावांश्च सर्व्वान् विनियोजयेद्यः ।

श्वे॰भा॰तदीश्वरप्रेरकं कर्म्म विवर्त्तत इति । जगदात्मना यत् पुनस्तत् कर्म्म पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखानि पृथिव्यादिभूतपञ्चकं यत् प्रथमाध्याये चिन्त्यमित्युक्तं ॥ २ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति । तदिति ॥ तत् कर्म्म पृथिव्यादि सृष्ट्वा विनिवर्त्त्य प्रत्यवेक्षणं कृत्वा भूयः पुनस्तस्यात्मनस्तत्त्वेन भूम्यादिना योगं समेत्य सङ्गमय्य । णिलोपो द्रष्टव्यः । कतिविधैः प्रकारैः । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्व्वा प्रकृतिभूतैस्तत्त्वैः । तदुक्तं ।

भूमिरापोऽनिलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति कालेन चैवात्मगुणैस्वान्तःकरणगुणैः कामादिभिः सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

इदानीं कर्म्मणां मुख्यविनियोगं दर्शयति । आरभ्येति ॥ आरभ्य कृत्वा कर्म्माणि गुणैः सत्त्वादिभिरन्वितानि योजयेदीश्वरे समर्पयेद् यस्तेषामीश्वरे समर्पितत्वादात्म-

श्वे॰ उ॰ तेषामभावे कृतकर्म्मनाशः
कर्म्मक्षये याति स तत्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥
आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।

श्वे॰ भा॰ सम्बन्धाभावस्तदभावे पूर्व्वकृतकर्म्मणां नाशः । उक्तञ्च ॥
यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणं ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनैः ।
ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्का करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥
योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्कात्मशुद्धये ॥
इति च कर्म्मक्षये विशुद्धसत्त्वो याति ततोऽन्यस्तत्त्वेभ्यः प्रकृतिभूतेभ्योऽन्यैश्चाविद्यातत्कार्य्यविनिर्म्मुक्तश्चित्सदानन्दाऽद्वितीयब्रह्मात्मत्वेनावगच्छन्नित्यर्थः । अन्यदिति पाठे तत्त्वेभ्यो यदन्यद् ब्रह्म तद्यातीति ॥ ४ ॥

उक्तस्यार्थस्य द्रढिम्न उत्तरे मन्त्राः प्रस्तूयन्ते कथं नाम विषयविषान्धाः कथं नाम ब्रह्म जानीयुरित्यत आह । आदिरिति ॥ आदिः कारणं सर्व्वस्य शरीरसंयोगनिमित्तानामविद्यानां हेतुः । उक्तञ्च । एष एव साधु कर्म्म कारयति च । परस्त्रिकालादतीतानागतवर्त्तमा-

श्वे॰उ॰ तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं
देवं स्वचित्तस्थमुपास्य पूर्वं ॥ ५ ॥
स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्त्तते यं ।
धर्म्मावहं पापनुदं भगेशं
ज्ञात्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥

श्वे॰भा॰नात्। उक्तञ्च। यस्मादर्व्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते। तद्देवा: ज्योतिषां ज्योतिः। आयुर्होपासते। कुतं कस्मात्। यस्मादकालोऽसौ न विद्यन्ते काला: प्राणादिनामान्ता अस्येत्यकाल:। कालवद्धि कालत्रयपरिच्छिन्नमुत्पद्यते विनश्यति च। अयं पुनरकालो निष्प्रपञ्चः। तस्मान् न कालत्रयपरिच्छिन्नमुत्पद्यते विनश्यति च। तं विश्वानि रूपाण्यस्येति विश्वरूपं। भवत्यस्मादिति भवः। भूतमवितथस्वरूपं। ईड्यं देवं स्वचित्तस्थं उपास्यायमहमस्मीति समाधानं कृत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्व्ववाक्यार्थज्ञानोदयात् पुनरपि तमेव दर्शयति। स वृक्षेति॥ स वृक्षाकारेभ्यः कालाकारेभ्यः परो वृक्षकालाकृतिभिः परो वृक्षः संसारवृक्षः। उक्तञ्च।

ऊर्द्ध्वमूलो ह्यवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इति। अन्यः प्रपञ्चासंस्पृष्ट इत्यर्थः। यस्मादीश्वरात् प्रपञ्चः परिवर्त्तते। धर्म्मावहं पापनुदं। भगस्यैश्वर्य्यादेरीशं स्वामिनं

श्वे॰उ॰तमीश्वराणां परमं महेश्वरं
तं देवतानां परमञ्च दैवतं ।
पतिं पतीनां परमं परस्ताद्
विदाम देवं भुवनेशमीड्यं ॥ ७ ॥
न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ ८ ॥

श्वे॰भा॰ज्ञात्वा। आत्मस्थं आत्मनि बुद्धौ स्थितं। अमृतममरणधर्म्माणं। विश्वधाम विश्वस्याधारभूतं याति ततोऽन्य इति सर्व्वत्र सम्बध्यते ॥ ६ ॥

इदानीं विद्वदनुभवं दर्शयन्नुक्तमर्थं द्रढीकरोति। तमीश्वराणामिति ॥ तमीश्वराणां वैवस्वतादीनां परमं महेश्वरं। तं देवतानामिन्द्रादीनां परमञ्च दैवतं। पतिं पतीनां प्रजापतीनां परमं। परस्तात् परतोऽक्षरात्। विदाम देवं द्योतनस्वभावं। भुवनानामीशं भुवनेशं। ईड्यं स्तुत्यं ॥ ७ ॥

कथं महेश्वरमित्याह। न तस्येति ॥ न तस्य कार्य्यं शरीरं करणं चक्षुरादि विद्यते। न तत् समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते श्रूयते वा। पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते सा च स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च। ज्ञान-

श्वे०उ०न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके
न चेशिता नैव च तस्य लिङ्गं ।
स कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥
यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः ।
स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोत् ।
स नो दधाद्ब्रह्माप्ययं ॥ १० ॥

श्वे०भा०क्रिया च बलक्रिया च ज्ञानक्रिया सर्व्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः बलक्रिया स्वसन्निधिमात्रेण सर्व्वं वशीकृत्य नियमनं। यस्मादेवं तस्मात्॥ ८॥

न तस्येति॥ न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके। अत एव न तस्येशिता नियन्ता। नैव च तस्य लिङ्गं चिह्नं धूमस्थानीयं येनानुमीयेत। तं सकारणं सर्व्वस्य कारणं। करणाधिपाधिपः परमेश्वरः। यस्मादेवं तस्मात् न तस्य कश्चिज्जनिता जनयिता न चाधिपः॥ ९॥

इदानीं मन्त्रदृगभिप्रेतमर्थं प्रार्थयते॥ यस्तूर्णनाभ इति॥ यथोर्णनाभिरात्मप्रभवैस्तन्तुभिरात्मानमेव समावृणोत् तथा प्रधानजैरव्यक्तप्रभवैर्नामरूपकर्म्मभिः स्वस्थानीयैः स्वमात्मानमावृणोद् आवृणोति सच्छादितवान् सः नो मह्यं ब्रह्मण्यप्ययं ब्रह्माप्ययं एकीभावं दधाद् ददात्वित्यर्थः॥ १०॥

श्वे॰उ॰ एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः
सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा ।
कर्म्माध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥
एको वशी निष्क्रियाणां बहूना-
मेकं वीजं बहुधा यः करोति ।

श्वे॰भा॰ पुनरपि तमेव करतलन्यस्तामलकवत् साक्षाद्दर्शयन् तद्विज्ञानादेव परमपुरुषार्थप्राप्तिर्नान्येनेति दर्शयति मन्त्रद्वयेन । एको देव इति ॥ एकोऽद्वितीयो देवः द्योतनस्वभावः । सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वप्राणिषु संवृतः । सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा स्वरूपभूत इत्यर्थः । कर्म्माध्यक्षः सर्व्वप्राणिकृतविचित्रकर्म्माधिष्ठाता । सर्व्वभूताधिवासः सर्व्वप्राणिषु वसतीत्यर्थः । सर्व्वेषां भूतानां साक्षी सर्व्वद्रष्टा । साक्षाद्द्रष्टरि सञ्ज्ञायामिति स्मरणात् । चेता चेतयिता । केवलो निरुपाधिकः । निर्गुणः सत्त्वादिगुणरहितः ॥ ११ ॥

एको वशीति ॥ एको वशी स्वतन्त्रः । निष्क्रियाणां बहूनां । जीवानां सर्व्वा हि क्रिया नात्मनि समवेताः किन्तु देहेन्द्रियेषु । आत्मा तु निष्क्रियो निर्गुणः सत्त्वादिगुणरहितः कूटस्थः सन्नानात्मधर्म्मा नात्मन्यध्यस्याऽभिमन्यते कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलो मनुष्योऽमुष्य पुत्रोऽस्य नप्तेति ॥ उक्तञ्च ॥

श्वे॰उ॰ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां ॥ १२ ॥
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

श्वे॰भा॰ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु । इति ॥

एकं वीजं वीजस्थानीयं सूक्ष्मभूतं । बहुधा यः करोति तमात्मस्थं बुद्धौ स्थितं येऽनुपश्यन्ति साक्षाज्जानन्ति ते धीरा बुद्धिमन्तस्तेषामात्मविदां सुखं शाश्वतं नेतरेषामनात्मविदां ॥ १२ ॥

किञ्च । नित्य इति ॥ नित्यो नित्यानां जीवानां मध्ये तन्नित्यत्वेन तेषामपि नित्यत्वमित्यभिप्रायः । अथवा पृथ्व्यादीनां मध्ये । तथा चेतनश्चेतनानां प्रमातॄणां मध्ये । एको बहूनां जीवानां यो विदधाति प्रयच्छति कामान् काम निमित्तान् भोगान् । सर्व्वस्य सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं ज्योतिर्म्मयं मुच्यते सर्व्वपाशैरविद्यादिभिः ॥ १३ ॥

श्वे॰उ॰न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं ।
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं ।
तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ १४ ॥
एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये

श्वे॰भा॰ कथं चेतनश्चेतनामित्युच्यते । न तत्रेति ॥ तत्र तस्मिन् परमात्मनि सर्व्वावभासकोऽपि सूर्य्यो न भाति ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । न हि तस्यैव भासा सर्व्वात्मनो रूप-जातं प्रकाशयति । न तु तस्य स्वतः प्रकाशनसामर्थ्यं । तथा न चन्द्रतारकं । नेमा विद्युतो भान्ति । कुतोऽयम-ग्निरस्मद्गोचरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तमेव स्वतो भारूपत्वाद् भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते । यथा लोहादिवदग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतः । तस्यैव भासा दीप्त्या सर्व्वमिदं सूर्य्यादि भाति । उक्तञ्च । येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्धः । न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावक इति । ज्ञात्वा देवं मुच्यत इत्युक्तं ॥ १४ ॥

कस्मात् पुनस्तमेव विदित्वा मुच्यते नान्येनेत्यत आह । एक इति ॥ एकः परमात्मा हन्त्यविद्यादिबन्धकारणमिति हंसः । भुवनस्याऽस्य त्रैलोक्यस्य मध्ये नान्यः कश्चित् । कस्मात् । यस्मात् स एवाग्निः । अग्निरिवाऽग्निरविद्यातत्-कार्य्यस्य दाहकत्वात् । उक्तञ्च । व्योमातीतोऽग्निरीश्वर इति । सलिले देहात्मना परिणते । उक्तञ्चेति तु पञ्च-

श्वे॰उ॰ स एवाग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥
स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिः
कालकारो गुणी सर्व्वविद् यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ॥ १६ ॥

श्वे॰भा॰ स्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । सन्निविष्टः स-
म्यगात्मत्वेन । यथा सलिले सलिल इव स्वच्छे । यज्ञ-
दानादिना विमलीकृतेऽन्तःकरणे सुनिविष्टो वेदान्त-
वाक्यार्थः सम्यग् ज्ञानफलकारूढोऽविद्यातत्कार्य्यस्य
दाहक इत्यर्थः । तस्मात् तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय परमपदप्राप्तये ॥ १५ ॥

पुनरपि विशेषतो दर्शयति ॥ स विश्वकृदिति ॥ स
विश्वकृद्विश्वस्य कर्त्ता । विश्वं वेत्तीति विश्ववित् । आत्मा
चासौ योनिश्चेत्यात्मयोनिः । सर्व्वस्यात्मा सर्व्वस्य च
योनिश्चैतन्यं ज्योतिरित्यर्थः । कालकारः कालस्य कर्त्ता ।
गुणी अपहतपाप्मादिमान् विश्वविदित्यस्य प्रपञ्चः ।
प्रधानमव्यक्तं । क्षेत्रज्ञो विज्ञानात्मा । तयोः पतिः पाल-
यिता । गुणानां सत्त्वरजस्तमसामीशः । संसारमोक्ष-
स्थितिबन्धानां हेतुः कारणं ॥ १६ ॥

श्वे॰उ॰ स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो
ज्ञः सर्व्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव
नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥
यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

श्वे॰भा॰ स तन्मय इति ॥ स तन्मयो विश्वात्मा । अथवा तन्मयो ज्योतिर्म्मय इति । तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीत्येतदपेक्षयोच्यते। अमृतोऽमरणधर्म्मा। ईशे स्वामिनि सम्यक् स्थितिर्य्यस्यासावीशसंस्थः । जानातीति ज्ञः । सर्व्वत्र गच्छतीति सर्व्वगः। भुवनस्याऽस्य गोप्ता पालयिता । य ईशे ईष्टे। अस्य जगतो नित्यमेव नियमेन नान्यो हेतुः समर्थो विद्यते ईशनाय जगदीशनाय ॥ १७ ॥

यस्मात् स एव संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुस्तस्मात् तमेव मुमुक्षुः सर्व्वात्मना शरणं प्रपद्येत गच्छेदिति प्रतिपादयितुमाह । यो ब्रह्माणमिति ॥ यो ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं विदधाति सृष्टवान् पूर्व्वं सर्गादौ। यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह शब्दोऽवधारणे। तमेव परमात्मानं। उक्तञ्च।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥

श्वे॰उ॰ तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥
निष्कलं निष्क्रियꣳ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं ।
अमृतस्य परꣳ सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं॥ १९॥

श्वे॰भा॰ तमेवैकं जानथ आत्मानमिव देवं ज्योतिर्मयं। आत्मनि या बुद्धिस्तस्याः प्रसादकरी। प्रसन्ने हि परमेश्वरे बुद्धिरपि तद्विषया प्रमा निष्प्रपञ्चाकारब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते वर्त्तते। आत्मबुद्धिप्रकाशमित्यन्येऽधीयते। आत्मबुद्धिप्रकाशिनीत्यात्मबुद्धिप्रकाशं। अथवा आत्मैव बुद्धिरात्मबुद्धिः सैव प्रकाशः। सैव प्रकाशोऽस्येति आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै वैशब्दोऽवधारणे मुमुक्षुरेव सन् न फलान्तरमिच्छन् शरणमहं प्रपद्ये। एवं तावत् सृष्ट्यादिना यत्तस्य स्वरूपमुपदर्शितं ॥ १८ ॥

अथेदानीं स्वस्वरूपेण दर्शयति। निष्कलमिति। कला अवयवा निर्गता यस्मात् तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः। निष्क्रियं स्वमहिमप्रतिष्ठितं कूटस्थमित्यर्थः। शान्तमुपसंहृतसर्व्वविकारं। निरवद्यं अगर्हणीयं। निरञ्जनं निर्लेपं। अमृतस्य अमृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तारणोपायत्वात् तं। अमृतस्य पारं सेतुं दग्धेन्धनानलमिव देदीप्यमानं झटझटायमानं ॥ १९ ॥

श्वे॰उ॰ यदा चर्म्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं भविष्यति ॥२०॥

श्वेभा॰ किमिति तमेव विदित्वा मुच्यते नान्येनेति तत्राह । यदेति ॥ यदा चर्म्म सङ्कोचयिष्यति तद्वदाकाशं मूर्त्तं व्यापिनं यदि वेष्टयन्ति संवेष्टयिष्यन्ति मानवास्तदा देवं ज्योतिर्म्मयमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनाऽवस्थितमशना-याद्यसंस्पृष्टं परमात्मानमविज्ञाय दुःखस्याध्यात्मिकस्या-धिभौतिकस्याधिदैविकस्यान्तो विनाशो न भविष्यति । आत्मज्ञाननिमित्तत्वात् संसारस्य । यावत् परमात्मा-नमात्मत्वेन न जानाति तावत् तापत्रयाभिभूतो मक-रादिभिरिव रागादिभिरितस्ततः कृष्यमाणः प्रेततिर्य्यङ्मनुष्यादियोनिष्वज एवं जीवीभावमापन्नो मुह्यमानः संसरति । यदा पुनरपूर्व्वमनपरं नेति नेतीत्यादिलक्ष-णमशनायाद्यसंस्पृष्टमनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितं पूर्णानन्दं परमात्मानमात्मत्वेन साक्षाज्जानाति तदा निरस्ताज्ञानतत्कार्य्यः पूर्णानन्दो भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥
तेषामादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत् परं ।
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्द्धूतकल्मषाः ॥ २० ॥

श्वे०उ० तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च
ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।

शं०भा० सम्प्रदायपरम्परया ब्रह्मविद्याया मोक्षप्रदत्वं प्रदर्शयितुं सम्प्रदायं विद्याधिकारिणञ्च दर्शयति । तपःप्रभावादिति॥ तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणस्य । तच्च तपःशब्दस्य रूढित्वान्नित्यादीनां विधिवदनुष्ठितानां कर्म्मणां मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र्यं परमन्तप इति स्मरणात्। तस्य च सर्व्वस्य तपसस्तस्मिन् श्वेताश्वतरे नियमेन सत्वात् तत्प्रभावात् तत्सामर्थ्याद् वेदप्रसादाच्च कैवल्यमुद्दिश्य तदधिकारसिद्धये बहुजन्मसु सम्यगाराधितपरमेश्वरस्य प्रसादाच्च ब्रह्मापरिच्छिन्नं महत्तत्वं। ह इति प्रसिद्धिद्योतनार्थः। श्वेताश्वतरो नाम ऋषिर्व्विद्वान् यथोक्तं ब्रह्म परम्पराप्राप्तं गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मनननिदिध्यासनादरनैरन्तर्य्यसत्कारादिभिर्ब्रह्माहमस्मीत्यपरोक्षीकृताखण्डसाक्षात्कारवान् । अथ स्वानुभवदार्ढ्यानन्तरं अत्याश्रमिभ्यः । अति पूजायामिति स्मरणात् । अत्यन्तं पूज्यतमाश्रमिभ्यः साधनचतुष्टयसम्पत्तिमद्भिश्च स्वेषु देहादिष्वपि जीवनभोगादिष्वनास्थावद्भ्यः । अत एव वैराग्यपुष्कलवद्भ्यः । तदुक्तं ।

वैराग्यं पुष्कलं न स्यान्निष्फलं ब्रह्मदर्शनं ।
तस्माद्रक्षेत विरतिं बुधो यत्नेन सर्व्वदेति ॥

मु॰उ॰अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं
प्रोवाच सम्यगृषिसङ्घजुष्टं ॥ २१ ॥
वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पे प्रचोदितं ।

मे॰भा॰ स्मृत्यन्तरे च ॥

यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्व्ववस्तुषु ।
तदैव सन्यसेद् विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥

इति परमहंससन्यासिनस्त एवात्याश्रमिणः। तथा च श्रूयते । न्यास इति ब्रह्म । ब्रह्मा हि परः परो हि । तानि वा एतान्यवराणि तपांसि । न्यास एवात्यरेचयदिति ॥

चतुर्व्विधा भिक्षवस्तु बहूदककुटीचकौ ।
हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात् स उत्तमः ॥

इति स्मरणाच्च । तेभ्योऽत्याश्रमिभ्यः परमं प्रकृतं ब्रह्म । तदेव परममुत्कृष्टतमं निरस्तसमस्ताविद्यातत्कार्य्यनिरतिशयसुखैकरसं पवित्रं शुद्धं प्रकृतिप्राकृतादिमलविनिर्मुक्तं । ऋषिसङ्घजुष्टं वामदेवसनकादीनां सङ्घैः समूहैर्ज्जुष्टं सेवितमात्मत्वेन सम्यक् परिभावितं प्रियतमानन्दत्वेनाश्रितं । आत्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियम्भवतीति श्रुतेः । सम्यगात्मतयाऽपरोक्षीकृतं यथा भवति तथा । सम्यगिति काकाक्षिन्यायेन उभयत्रानुषङ्गः कर्त्तव्यः । प्रोवाच उक्तवान् । तथोक्तशिष्यपरीक्षणपूर्व्वकं विद्या वक्तव्या तद्विहायोक्तौ दोषः ॥ २१ ॥

विद्याया वैदिकत्वं गुप्तत्वं सम्प्रदायपरम्परया प्रति-

शे॰उ॰नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

स्वे॰भा॰पादितलक्षणाह । वेदान्त इति ॥ वेदान्त इति जात्यैकवचनं । सकलास्वपनिषत्सु परं परमपुरुषार्थस्वरूपं गुह्यं गोप्यानामपि गोप्यतमं पुराकल्पे प्रचोदितं पूर्व्वकल्पे चोदितमुद्दिष्टमिति सम्प्रदायप्रदर्शनं कृतमिति। एतत् प्रशान्ताय पुत्राय प्रकर्षेण शान्तं सकलरागादिमलरहितचित्तं यस्य तस्मै तादृशपुत्राय तादृशशिष्याय वा दातव्यं वक्तव्यमिति यावत्। तद्विपरीतायाशिष्याय वा स्नेहादिना ब्रह्मविद्या न वक्तव्या। अन्यथा प्रत्यवायापत्तेरिति पुनःशब्दार्थः । अत एव ब्रह्मविद्याविचक्षणा गुरुणा चिरकालं परीक्ष्य शिष्यगुणान् ज्ञात्वा ब्रह्मविद्या वक्तव्येति भावः॥ तथा च श्रुतिः । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्य्येण श्रद्धया संवत्सरं परीक्षेत। श्रुत्यन्तरे च। शतं वर्षं प्रजापतौ मघवान् ब्रह्मचर्य्यमुवासेति च। एतच्च बहुधा प्रपञ्चितमुपदेशसहस्रिकायामित्यत्र सङ्कोचः कृतः॥ २२ ॥

अत्रापि देवतागुरुभक्तिमतामेव गुरुणा प्रकाशिता विद्याऽनुभवाय भवतीति प्रदर्शयति । यस्येति ॥ यस्य पुरुषस्याधिकारिणो देवे इयता प्रबन्धेन दर्शिताऽखण्डैकरसे सच्चिदानन्दपरज्योतिस्वरूपिणि परमेश्वरे परा

श्वे॰उ॰ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः
प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २३ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

श्वे॰भा॰ उत्कृष्टा निरुपचरिता भक्तिः। एतदुपलक्षणं। श्रचाञ्चल्यं श्रद्धा चोभे यथा तथा ब्रह्मविद्योपदेष्टृगुरावपि तदुभयं यस्य वर्त्तते तस्य तप्तशिरसो जलराश्यन्वेषणं विहाय यथा साधनान्तरं नास्ति। यथा च बुभुक्षितस्य भोजनादन्यत्र साधनान्तरं न। एवं गुरुकृपां विहाय ब्रह्मविद्या दुर्लभेति त्वरान्वितस्य मुख्याधिकारिणो महात्मन उत्तमस्य एते कथिता अर्था श्वेताश्वतरोपनिषदि श्वेताश्वतरेण महात्मना कविना उपदिष्टाः प्रकाशन्ते स्वानुभवाय भवन्ति। द्विर्व्वचनं मुख्यशिष्यतत्साधनादिदुर्लभप्रदर्शनार्थमध्यायपरिसमाप्त्यर्थमादरार्थञ्च ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ॐ तत्सत् हरिः ॐ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषत् समाप्ता ॥

अथ तैत्तिरीयोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

पृष्ठा	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्धं
४	१५	आरम्भन्ते	आरभन्ते
११	१५	राजादिदृष्टु	राजदिदृष्टुः
१६	१५	सारिष्ठ	सारिष्ठ
१६	१६	स्याङ्कार	स्रोङ्कार
१३	१६	वेदोपासितव्यः	वेद उपासितव्यः
४१	१८	विचारितव्यः	विचारयितव्यः
५८	२	स्त्रित्वपरं	स्त्रित्वपरं
५९	२०	काच्य	वाच्य
६४	१	वोम्नो	व्योम्नो
७३	१०	त्मार्ण	त्मानं
८३	१५	तत्वृत्ति	तद्वृत्ति
१०८	९	एरमा	यरमा
११३	१५	नवधर्म्म्या	न वैधर्म्म्या
११७	२४	तत्तो	तत्त्वतो
१२०	२	ब्रह्मदिद	ब्रह्मविदिद
१२८	१४	इत्यान्न	इत्यन्न
१२९	१५	ग्रद्वा	ग्रद्वा
१३८	१८	मस्येति	न्नमस्येति
१३९	१९	मन्वार्थि	मन्नार्थि
१४०	२०	अवेति	आवेवि
१४१	४	आवि	आवो
१४१	२१	सुठीप्पणी	सुटीप्पणी

इति तैत्तिरीयोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

अथ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

पृष्ठा	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्धं
१५५	३	मन्मेष्टव्यं	मन्वेष्टव्यं
१६६	७	गुरूपासणादि	गुरूपासनादि
१७२	२१	वच्तमाणा	वच्यमाणा
१७५	६	इत्वात्मा	इत्यात्मा
१७६	२	सोऽद्भ एव	सोऽद्भ्य एव
१८८	२४	यद्दैवत्वो	यद्दैवत्यो
१६८	२५	तच्चैवदेव	तच्चैतदेव
१६६	१८	तन्नैव	तच्चैव
२२३	१	त्मन्येवात्मानं	आत्मन्येवात्मानं

इत्यैतरेयोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

अथ श्वेताश्वतरोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

पृष्ठा	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्धं
१४८	१६	वेदिम्	वेदीत्
२६१	११	विलच्चणा	विलच्चणं
२६३	२२	मद्दैा	मोद्दैा
२७०	३	एकथैवा	एकधैवा
३११	८	मद्दता	मद्दती
३१३	५	प्रसवेतेति	प्रसवेनेति
३२०	१४	ऽद्धो रसः	ऽद्भ्यो रसः
३२३	११	इभिचिभितव्य	इभिचीभितव्य
३३६	१८	छान्दग्यो	छान्दोग्यो
३३७	१६	पर्णा	सुपर्णा
३३८	१०	स्यति	स्येति
३४६	१३	ये जना	ये जनाः
३७२	२१	यत्नन	यत्नेन

इति श्वेताश्वतरोपनिषच्छुद्धिपत्रं।

00044370

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 10 February, 2016